

S. LAUL

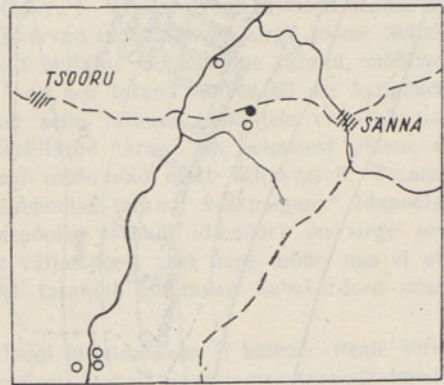
VIRUNUKA TARANDKALMED VÕRU RAJOONIS

Kagu-Eestis leidub rohkesti I aastatuhande esimesse poolde kuuluvaid tarandkalmeid. Suurem osa neist paikneb Tartust lõuna pool Nõo, Kambja ja Kanepi ümbruses, väiksem osa Võrust lõuna ja edela pool.

Kuni viimase ajani oli Kagu-Eesti tarandkalmeid uuritud vähe. Lõuna-Tartumaa asuvatest on mõningaid kaevatud XIX sajandi lõpul ja käesoleva sajandi 30-ndail aastail.¹ Võru rajoonis asuvate kaevamist alustati alles 1957. aastal. Täniini on neist kaevatud mitut, täielikult läbi kaevatud on aga ainult Virunuka² kalmed. Viimaste proovikaevamise oli teinud H. Moora 1952. a., ulatuslikumad kaevamised aga toimusid käesoleva kirjutise autori juhatusel aastail 1957—1964.³

Virunuka kalmed asuvad Võru linnast umbes 24 km edela pool Viru küla maa-alal, Sänna-Tsooru tee ääres lõuna pool teed, Mustjõe ja tema haru Pärlijõe vahelise neemiku lõunapoolsel kallakul (joon. 1). Kalmetest põhja pool üle maantee kasvab põline männimets, edela poolt aga ulatuvad kalmeteni põllud. Kalmed ise on kaetud noore, 30—40-aastase männimetsaga.

Virunuka kalmete looduslik asend on tüüpiline enamikule Kagu-Eesti tarandkalmetele. Nad asuvad küll praeguste põldude lähedal, kuid mitte nende keskel, nagu tarandkalmed Põhja-Eestis. Kõige sagedamini on nende asukohaks valitud mõne ümbrusest veidi kõrgema koha kallak.

Joon. 1. Virunuka kalmete asukoht. (Läbikaevatud tarandkalmed on märgitud musta punktiga, kaevamata kalmed ringidega.)

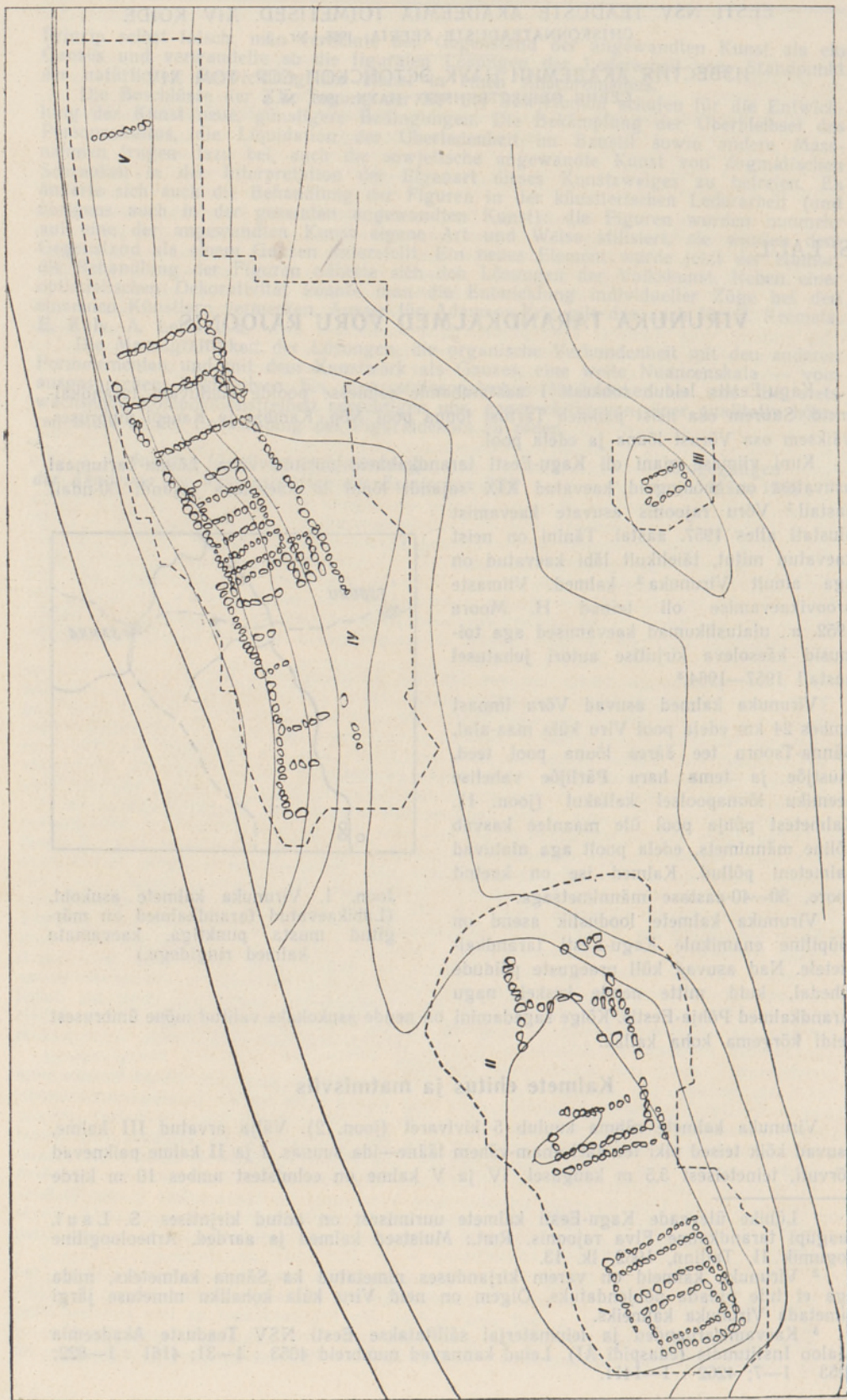
Kalmete ehitus ja matmisviis

Virunuka kalmete rühma kuulub 5 kivivaret (joon. 2). Välja arvatud III kalme, asuvad kõik teised piki tee äärt enam-vähem lääne—ida suunas. I ja II kalme paiknevad kõrvuti, teineteisest 3,5 m kaugusel. IV ja V kalme on eelmistest umbes 10 m kirde

¹ Lühike ülevaade Kagu-Eesti kalmete uurimisest on antud kirjutises S. Laul, Jaagupi tarandkalme Elva rajoonis. Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 13.

² Virunuka kalmeid on varem kirjanduses nimetatud ka Sänna kalmeteks, mida aga ei tule pidada põhjendatuks. Oigem on neid Viru küla kohaliku nimetuse järgi nimetada Virunuka kalmeiks.

³ Kaevamisaruanded ja leiumaterjal säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis (edaspidi AI). Leiud kannavad numbreid 4053 : 1—31; 4161 : 1—822; 4253 : 1—7; 4262 : 1—1411.

Joon. 2. Virunika kalmete asendi skeem.

pool. Omavahel puutuvad need kalmed äärevaredega peaaegu kokku. Kõige väiksem, III kalme, asub sellest kalmete reast eraldi, lõuna pool.

Väliselt tõusid kalmed ümbrusest esile madalate kühmudena, millede piirjooned sulasid ümbritseva pinnasega ühte.

Kalmed on rajatud liivasele maapinnale, nende alust süvendamata. Küll aga on puud, võsa ja rohi kalmetealuselt pinnalt enne ära põletatud. Sellele osutavad kalmekivide all liivase esinevad nõrgised viirud ja söetükikesed. Sageli on kividki alt nõrgised. Sellist kalmete aluspinnase tule abil puhastamist on märgatud ka paljudes teistes tarandkalmetes ning seda on seostatud usuliste kujutelmadega.⁴ Sellel aga võib olla veel teinegi, hoopis praktilisem põhjus. Põletamine oli ju tollal kõige hõlpsam viis maa puhastamiseks metsast ja võsast. Et sel puhul on maha põletatud küllalt suuri puid, kinnitab Virunuka IV kalme alt liivast leitud pehkinud juurtega käänd, mille ülemine, kalmekihti ulatuv osa oli söestunud. I kalme kivide alt leiti umbes 1 m läbimõõduga alalt poolpõlenud tukke ja tuhka, liiv oli ümberringi põlenud. See näitab, et kalmed ei ole rajatud mitte viljeldavale maale, vaid metsa.

Oma ehitusel sarnanevad Virunuka kalmed teiste Lõuna-Eesti tarandkalmetega. Kõik nad koosnesid üksteise külge ehitatud neljanurgelistest taranditest, mille pikitelg oli suunatud mitte põhjast lõunasse, vaid rohkem loodest kagusse. Kõigist neljast küljest piirasid kalmeid äärevared.

I kalme on rühmas kõige läänepoolsem (joon. 2). Väliselt oli ta ümara kujuga, läbimõõt 14,5 m ja koosnes kahest tarandist (tahv. I, VI:1). Nagu üldiselt teada, on tarandite müürid laotud alati nii, et nende välisservad moodustavad sirge joone. Sellele toetudes võime öelda, et I kalmes on kõigepealt ehitatud läänepoolne tarand, mõõtmetega $5,2 \times 2,5$ m. Lääne-, lõuna- ja idaküljelt⁵ on see tarand umbes 60 sm kauguselt väljastpoolt piiratud teise müüriaga. Hiljem on selle tarandi idaküljele ehitatud uus tarand, mõõtmetega $7,3 \times 1,5$ m. Kuna juurdeehitatud tarand on eelmisest pikem, ei ühine tema otsamüürid eelmise nurkadega, vaid mõõduvad neist väljastpoolt. Tarandi paremaks sulgemiseks on neid pikendatud läänepoolse tarandi keskpaigani.⁶ Idapoolse tarandi idamüür (tema läänemüüriks jäi läänepoolse tarandi idamüür) on sirge servaga ida poole. Idaküljelt piirab seda tarandit väljastpoolt veel teine müür, mis ei ole laotud nii korrapäraselt kui seespoolne. Sellel tarandil puuduvad kahekordsed otsamüürid.

Kahekordsed tarandimüürid esinevad ka allpool kirjeldatavas II kalmes. Peale Virunuka kalmete on sama ehitusega ka teise Kagu-Eesti, nimelt Sadrametsa tarandkalmistu (Võru raj.) I kalme.

Tarandite sisemused on nii I kui ka teistes Virunuka kalmetes täidetud suuremate kividega ühes kihis. Nende suurte täitekivide vahedesse on maetud surnute põrm ja panused. Pealt on matused kaetud mulla ja väiksemate, 10–15 sm läbimõõduga kividega. Läänepoolse tarandi põhjaosas puudusid väikesed kattekivid, siit ei leitud ka luid (vt. tahv. I).

Kalme oli kõigist külgedest ümbritsetud äärevarega, mis koosnes põhiliselt ühekordsest, ainult mõnes kohas kahekordsest kivikihist. Enamik äärevare kividest sarnanes suuruselt matuste katteks tarvitatud kividega.

I kalmesse oli surnuid maetud ainult põletatult. Luud olid tugevasti põlenud ja nende hulk väike. Leidus neid peamiselt tarandite sees, samuti tarandite sisemise ja välimise müüri vahelisel alal. Äärevaredest leiti luid ainult ühest kohast, nimelt läänepoolse tarandi välimise müüri tagant, kus põlenud pealuutükid olid segamini söetükikestega. Väikesi sõeraasukesi leidus kivide vahel mullas ka mujal, kus esines luid.

⁴ A. Vassar, Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. 1944, lk. 5 (käsitöö, säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus); vt. ka S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 15.

⁵ Ehkki tarandid ei paikne täpselt põhja-lõuna suunas, tarvitame kirjelduse hõlbustamiseks tinglikult põhiilmakaari.

⁶ Samasugust tarandite ehitust kohtame ka Virunuka IV kalmes.

II kalme (pikkus 24 m, laius 20 m) koosnes 4 tarandist, millede suund ühtib I kalme tarandite omaga. Mitte kõik tarandid ei olnud säilinud tervena. Lõhutud oli kalme põhjaots, kuid ka mujalt on osa suuri müürikive ära veetud (vt. tahv. II).

Tarandite müürid on ehitatud samuti suurtest raudkividest, kuid need ei ole laotud nii sirgelt kui I kalmes. Ka siin võib märgata, et müüride välimisi külgi on püütud hoida tasasemana, kuigi read ise pole päris sirged. Müüride jäänuste järgi võib näha, et esmalt on ehitatud II tarand, mille laius on 4,65 m. Pikkust ei saa kindlaks teha, kuna põhjapoolne otsamüür on lõhutud. II tarandi idaküljele on ehitatud III tarand mõõtmetega $8 \times 2,3$ m. Sellele on omakorda liitunud veel IV tarand, mille mõõtmed on $6,6 \times 3$ m.

II tarandi lääneküljele oli rajatud I tarand mõõtmetega $6,5 \times 2,5$ m. Nii müüride ehituselt kui ka täite kivide suuruse ja asetuse poolest sarnaneb see I kalme taranditega. Läänest ja osalt ka lõunast ümbritseb seda tarandit välimine müür, mis on laotud sama korrapäratult kui I kalme tarandite välimised müürid.

Seega on kalme ehitamist alustatud II tarandist, millele on ida poole ehitatud juurde kaks tarandit, lääne poole üks tarand.

Mõnevõrra erinev nii I kalmest kui ka Virunuka kalmistu teistest kalmetest on II, III ja IV tarandi siseehitus. Neis puudus selline Kagu-Eesti tarandkalmetele tavaline sisetäidis nagu I kalmes, kus see koosnes suurtest täite kividest, millede vahedesse oli laotud matuste katteks väiksemaid kive (vt. tahv. VI : 2). Siin leidis vaid hõredalt väikseid, 10–20 sm läbimõõduga kive, mis ainult kohati paiknesid kompaktsemalt (vt. tahv. II). Kuna kive oli väga hõredalt, siis asetsesid luud põhjaliiva peal olevas mulla-liivakihis.⁷ Võrreldes I kalmest ja kirjeldatava kalme I tarandist saadud luudega, olid siit leitud palju nõrgemini põlenud. Sellepärast oli luude hulk siin palju suurem.

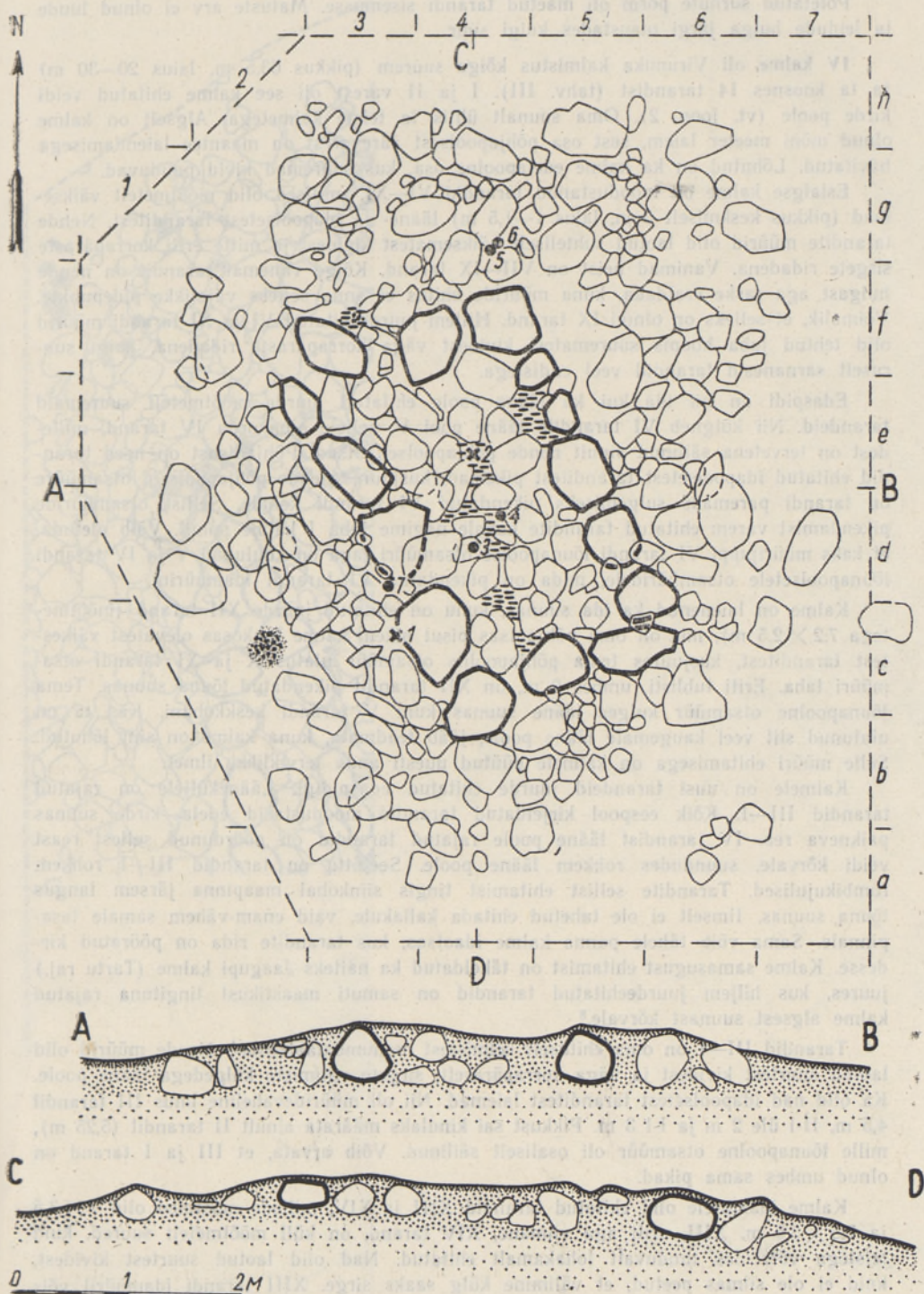
Äärevared sarnanesid oma ehituselt I kalme omadega. Kohati, nagu lõunapoolses äärevares II tarandi kohal, oli kive väga tihedalt ja koguni kolmes kihis, kuna midu koosnes Virunuka kalmete äärevare enamasti kahest kivikihist. Erakordselt lai oli põhjapoolne äärevare, mis ulatus taranditest kuni 6,5 m kaugusele ja koosnes vaid ühest kivide kihist.

II tarandis ja III tarandi lõunaosas oli kividevaheline mullakiht tumedam ja sõesegasem, III tarandi põhjaosas ja IV tarandis oli ta õhem ja liivasegasem. Seal, kus muld oli tumedam ja sõesem, leidis ka luud tihedamalt. On täiesti seaduspärane, et kultuurikihi intensiivsus sõltub matmistest hulgast. See ilmnes kõigi Virunuka kalmete, samuti Sadrametsa kalme kaevamisel, kusjuures kultuurikiht on alati paksem ja sõesem varem rajatud tarandites. See on ka arusaadav, sest uute, juurderajatud tarandite kõrval maeti kogu aeg edasi ka vanadesse.

Põhilise matmisala moodustasid ka II kalmes tarandid. Väljaspoolt tarandeid esines põletatud luud kahes kohas põhjapoolses äärevares. Lõunapoolses äärevarest leiti pealmise kivikihi alt liivast paar toruluu tükki, mis olid põletamata. Leide nende juures ei olnud. Lähedusest leiti küll kaks pronksketiga ühendatud pronksist karjasekpeppnõela (joon. 9 : 1), kuid ei ole selge, kas need kuulusid panusena selle põletamata matuse juurde.

III kalme, mis asetses II kalmest 42 m kagu pool, kerkis enne kaevamist ümbrusest esile väikese, 7×8 m suuruse künkana. Kalme oli väike, kuid oma ehituselt sarnanes igati teistega. Tema keskel oli vaid üks tarand, mis oma suunalt ühtib teiste kalmete tarandite suunaga (vt. joon. 3). Mõõtmetelt oli see tarand aga teiste kalmete omadest väiksem (pikkus 3,9 m, laius 2,3 m). Sisetäidis oli laotud veidi väiksematest kividest kui müürikivid, puudus aga teistele kalmetele iseloomulik väikeste kivide lade suuremate täite kivide vahel.

⁷ Samasugune hõre väikestest kividest prügitus esines ka Võru raj. asuvas Hannuste kalmes. Kuna Hannuste kalme oli väga lõhutud ja läbi saadi kaevata vaid allesjäänud väike osa, siis jäi seal selgusetuks, kas kalmel oli olnud tarandiline ehitus. Võimalik, et Hannustes oli tegemist samasuguse kalmeehitusega nagu kõnesolevate tarandite puhul. (Vt. Hannuste kalme 1931. a. kaevamisaruanne AI topograafilises arhiivis.)

Joon. 3. Virunuka III kalme plaan. Tingmärgid vt. tahvel II.

Kõigist neljast küljest ümbritses tarandit 1—2 m laiune äärevare.

Põletatud surnute põrm oli maetud tarandi sisemusse. Matuste arv ei olnud luude ja leidude hulga järgi otsustades kuigi suur.

IV kalme oli Virunuka kalmistus kõige suurem (pikkus 63,5 m, laius 20—30 m) ja ta koosnes 14 tarandist (tahv. III). I ja II varest oli see kalme ehitatud veidi kirde poole (vt. joon. 2). Oma suunalt ühtis ta teiste kalmetega. Algselt on kalme olnud mõni meeter laiem, sest osa põhjapoolsest äärevarest on maantee laiendamisega hävitatud. Lõhutud on ka kalme edelapoolne osa, kus suuremad kivid puuduvad.

Esialgse kalme on moodustanud tarandid VI—XI, millised olid mõõtmelalt väiksemad (pikkus keskmiselt 5 m, laius 1—1,5 m) lääne- ja idapoolsetest taranditest. Nende tarandite müürid olid laotud suhteliselt väiksematest kividest ja mitte eriti korrapärase sirgete ridadena. Vanimad neist on VII—IX tarand. Kõige vanemat tarandit on nende hulgast aga raske eraldada, kuna müüride ehitus ei anna selleks vajalikke pidepunkte. Võimalik, et selleks on olnud IX tarand. Hiljem juurdeehitatud VI ja XI tarandi müürid olid tehtud juba hoopis suurematest kividest väga korrapärase ridadena, kuigi suuruselt sarnanesid tarandid veel endistega.

Edaspidi on nii ida kui ka lääne poole ehitatud juurde mõõtmelalt suuremaid tarandeid. Nii külgneb VI tarandile lääne pool V, sellele omakorda IV tarand, milledest on tervetena säilinud ainult nende põhjapoolsed otsad. Põhjaotsast on need tarandid ehitatud idapoolsetest taranditest pikemad, kusjuures nende põhjapoolseid otsamüüre on tarandi paremaks sulgemiseks pikendatud VI tarandi kohale. Sellist otsamüüride pikendamist varem ehitatud tarandite kohale nägime juba I kalme puhul. Võib oletada, et kaks müürijuppi VI tarandi lõunapoolse otsamüüri taga on kuulunud V ja IV tarandi lõunapoolsetele otsamüüridele, mida on pikendatud VI tarandi idamüürini.

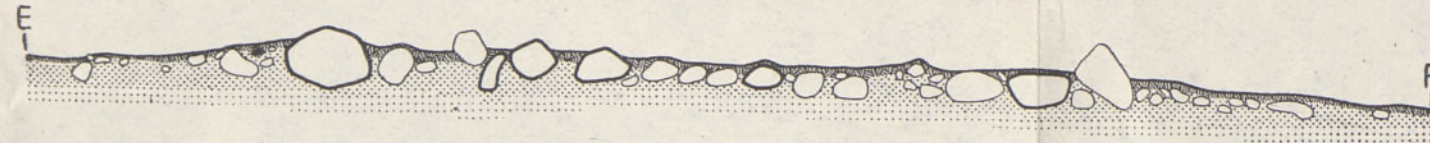
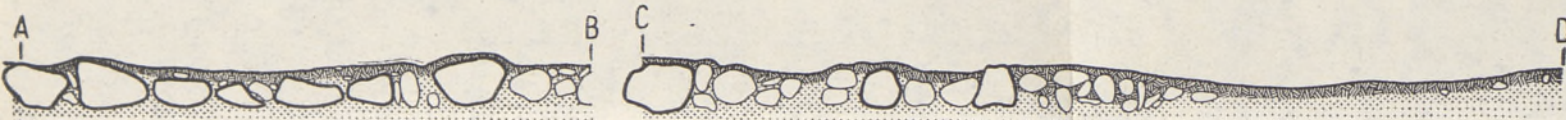
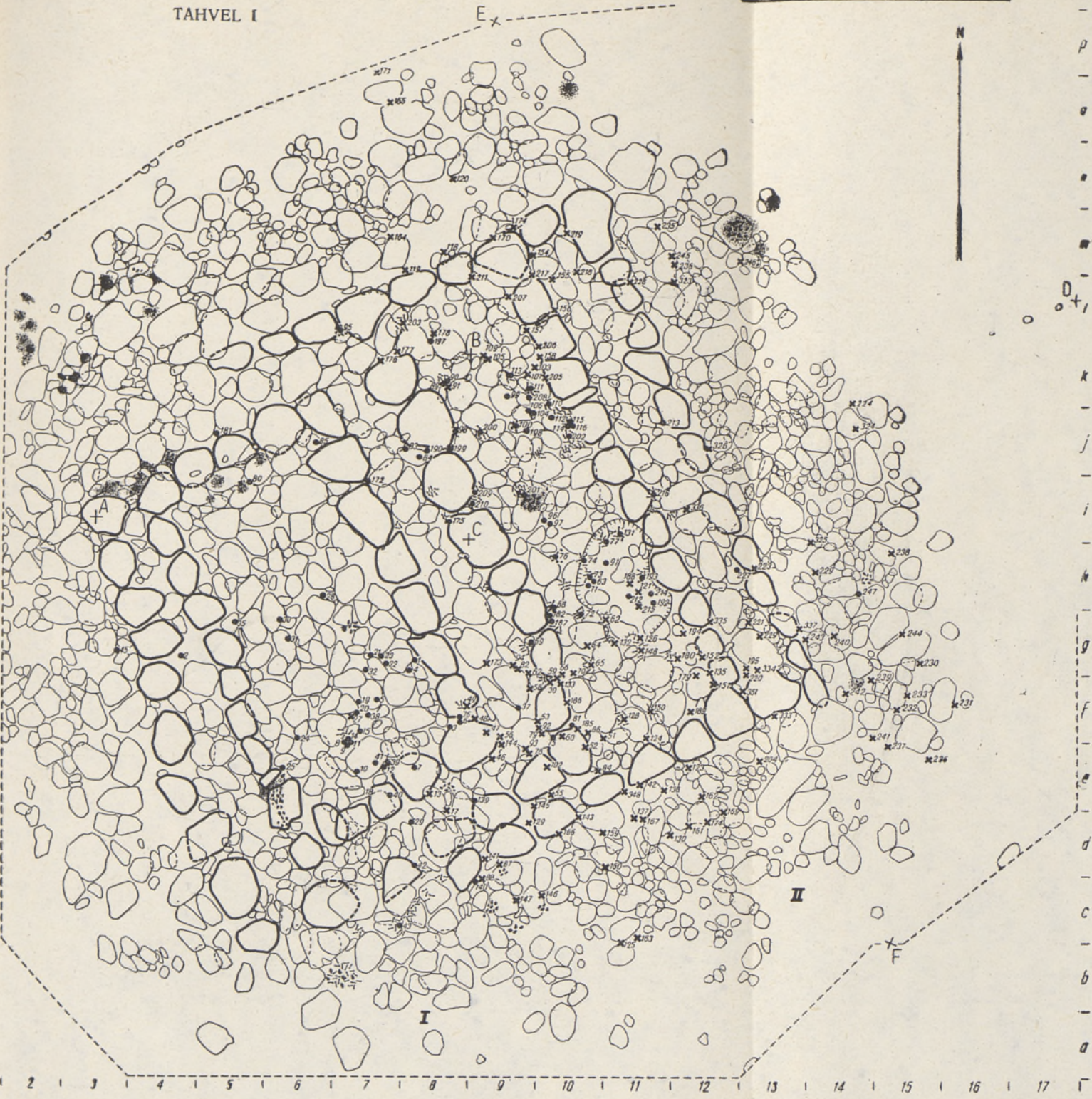
Kalme on laienenud ka ida suunas, kuhu on ehitatud juurde XII tarand (mõõtmetega $7,2 \times 2,5$ m), mis oli oma põhjaotsas pisut pikem kalme keskosas olevatest väikestest taranditest, kusjuures tema põhjapoolne otsamüür ulatus X ja XI tarandi otsamüüri taha. Eriti tublisti, umbes 2 m, on XII tarandit pikendatud lõuna suunas. Tema lõunapoolne otsamüür kulges lääne suunas kuni V tarandi keskkohani. Kas ta on ulatunud siit veel kaugemale lääne poole, jääb teadmata, kuna kalme on siin lõhutud. Selle müüri ehitamisega on kalmele püütud uuesti anda terviklikku ilmet.

Kalmele on uusi tarandeid juurde ehitatud edaspidigi. Läänepoolsele on rajatud tarandid III—I. Kõik eespool kirjeldatud tarandid moodustasid edela—kirde suunas paikneva rea. IV tarandist lääne poole rajatud tarandid on pöördunud sellest reast veidi kõrvale, suundudes rohkem lääne poole. Seetõttu on tarandid III—I rohkem rombikujulised. Tarandite sellist ehitamist tingis siinkohal maapinna järsem langus lõuna suunas. Ilmselt ei ole tahetud ehitada kallakule, vaid enam-vähem samale tasapinnale. Sama võib tähele panna kalme idaotsas, kus tarandite rida on pööratud kirde suunas. Kalme samasugust ehitamist on täheldatud ka näiteks Jaagupi kalme (Tartu raj.) juures, kus hiljem juurdeehitatud tarandid on samuti maastikust tingituna rajatud kalme algsest suunast kõrvale.⁸

Tarandid III—I on oma ehituselt eelmistest monumentaalsemad. Nende müürid olid laotud suurtest kividest ja väga korrapäraselt, sirgete välimiste külgedega lääne poole. Ka olid nad idapoolsetest taranditest laiemad. Nii oli müüridevaheline laius III tarandil 4,5 m, II-1 üle 2 m ja I-1 3 m. Pikkust sai kindlaks määrata ainult II tarandil (5,25 m), mille lõunapoolne otsamüür oli osaliselt säilinud. Võib arvata, et III ja I tarand on olnud umbes sama pikad.

Kalme idaküljele olid ehitatud tarandid XIII ja XIV, millede mõõtmed olid $7 \times 3,5$ ja $7,5 \times 3,6$ m. XIII, eriti aga viimane, XIV tarand, on küll mõõtmelalt suured, kuid teistega võrreldes tunduvalt lohakamalt ehitatud. Nad olid laotud suurtest kividest, kuid ei ole silmas peetud, et välimine külg saaks sirge. XIII tarandi idamüüriil võis veel märgata, et idapoolne külg oleks nagu rohkem ühel joonel kui läänepoolne, kuid

⁸ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 17.

- - 1
- - 2
- - 3
- × - 4
- ☼ - 5
- ☼ - 6
- - 7
- ▨ - 8
- ▨ - 9
- ▨ - 10
- - - 11

Virunuka I kalme plaan. 1 — tarandimüüride kivid, 2 — täite- ja äärevare kivid, 3 — metall- või klaasese, 4 — keramika, 5 — põletatud luud, 6 — süsi, 7 — lõhutud ala piirjoon, 8 — kamar, 9 — kultuurkiht (kalme muld), 10 — aluspinnas, 11 — kaevatud ala piir. Väikesi kive, eriti äärevarede, pole siin ega järgnevatiski plaanile märgitud.

XIV tarandi idamüüri olemasolu oli juba raskem kindlaks teha. Plaanile on küll märgitud kivid, mis asetsevad enam-vähem paralleelselt reas teiste vahemüüridega ning võiksid endast kujutada selle tarandi idamüüri. Ka otsamüüridena on plaanil arvestatud eelmiste tarandite otstega ühekaugusel seisvaid suuremaid ja enam-vähem ühes reas olevaid kive.

IV kalme sisetäidis sarnanes I kalme omaga. Väikeste katte kivide kiht puudus XII tarandi idapoolses osas. Siit ei leitud ka luid ega panuseid, samuti oli suurte täite kivide vaheline muld hele, liivakas. Järelikult ei ole seda tarandi osa matmiseks kasutatud. See kinnitab oletust, et tarandi müürid ning sisetäidise suuremad kivid on kohale asetatud enne matmist.⁹

Nagu eespool kirjeldatud kalmed, oli ka IV kalme kõigist neljast küljest ümbritsetud äärevaredega, mis põhja ja lõuna poolt moodustasid kompaktsema kivilademe ning ulatusid taranditest 2,5—5 m kaugusele. Osa põhjapoolsest ja läänepoolsest äärevarest oli lõhutud. Eriti kaugele aga ulatus äärevare kalme kagunurgas, kus ta moodustas kahekihilise lademe. Selle lõunapoolses osas leidis rohkesti põlenud luid, millede juures aga panused puudusid. Põlenud luid esines ka äärevarede muudes kohtades, ja samuti ilma panusteta. Suur osa luudest paiknes, nagu tavaliselt, tarandites, kust saadi ka enamik leiumaterjalist (tahv. IV). Märkimist väärib see, et kalme kolm viimast idapoolset tarandit olid läänepoolsetest märksa leiuvaesemad, kuigi luid esines seal palju. Kalme keskmistest väiksemamõõtmelistest taranditest leitud luud olid nõrgemini põlenud, mistõttu ka nende tükid olid suuremad. Äärepoolsetes tarandites olid nad tugevamini põlenud, kaltsineerunud ja väikesed.

V kalme on kalmistus kõige idapoolsem (joon. 2, tahv. V). Kalme põhjaäär oli maanteekraavi kaevamisega lõhutud. Allesjäänud osa mõõtmeteks oli 10 × 10 m, kuid algselt võis kalme põhja—lõuna suunas olla paar meetrit pikem. IV ja V kalme vahel oli rühm kive (tahv. V), mida aga ei saa siduda kummagi kalmega. Matmiseks seda kohta kasutatud ei ole.

Ehituselt erinev V kalme mõnevõrra teistest Virunuka kalmetest, kuna tal puudus neile iseloomulik tarandiline konstruktsioon. Matmiseks oli kasutatud siiski kindlat piirkonda kalme keskosas, mida lääne- ja idaservas piirasid mõned suuremad kivid, mis aga tarandit ei moodustanud. Matmiseks kasutatud ala piiras kivivare, mis oma ehituselt sarnanes teiste kalmete omadega.

Märkisime kalmete ehituse käsitlemisel, et matmiseks on kasutatud põhiliselt tarandit, mis ilmselt on valmis ehitatud tervikuna enne seda. Mõnevõrra teisiti näivad olevat kujunenud aga äärevared. Nagu nende ehitusest nähtub, on nad tekkinud järk-järgult. Tavaliselt on äärevare eri kivi kihtide vahel mitme sentimeetri paksune liivakiht, mis sisaldab rohkesti savinõukilde. Viimaseid leidub äärevarede mitte ainult kivide vahel, vaid ka all, mida tarandites kunagi ei esine. Näib, et äärevaredele asetatud savinõud on mattunud hiljem toodud kivide alla, mis suuruselt enamikus sarnanevad tarandite sees matuste katteks kasutatud kividega. Äärevared näivad endast kujutavat just seda kivide varu, mis toodi kohale matuste katmiseks. Kuid äärevareks jäi ilmselt ka osa tarandite ehitamiseks kohaleveetud suurematest kividest, kuna tarandimüüridele lähemal asuvad äärevare kivid olid sageli küllaltki suured. Sellest, et äärevarede kujunemises on palju juhuslikku, räägib ka see, et nende laius on isegi ühel ja samal kalmel väga erinev, samuti võivad nad kohati koosneda ühest, kohati kolmest kivi kihist (vt. tahv. I—III). Paistab silma, et nende tarandite kohal, mida on matmiseks kasutatud pike-mat aega, on äärevares rohkem kihte.

Eespool öeldu kehtib kalmete põhja- ja lõunapoolsete äärevarede kohta. Kalme ida- ja lääneservale ei ole suuri äärevaresid tekkinud, kuna siia on jäetud võimalus uute tarandite ehitamiseks. Kivide asetuse ja suuruselt meenutavad otsmised vared mõnevõrra tarandi sisetäidist (vt. II ja IV kalme varesid).

Virunuka kalmete, samuti teiste Kagu-Eesti I aastatuhande esimesest poolest päri-

⁹ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 20.

nevate tarandkalmete (näit. Sadrametsa) ehituse alusel võime nüüd, vastupidi varasematele, materjali vähesusest tingitud arvamustele, konstateerida, et Kagu-Eesti kivi-kalmetel on samasugune kindla konstruktsiooniga siseehitus nagu Kesk- ja Kirde-Eesti, samuti Põhja-Läti samasse aega kuuluvatel kalmetel.

Kogu Virunuka kalmete rühma läbikaevamine võimaldab senisest paremini jälgida tarandkalmete tekkimise ja arengu käiku. II ja IV kalmesse esimestena rajatud tarandid on veel mõõtmelt väikesed, ehitatud mitte eriti suurtest kividest, mis ei asetse müürides alati sirgete ridadena, hiljem nende kõrvale ehitatud tarandite konstruktsioon aga on selgelt välja kujunenud. Tarandid on nüüd mõõtmelt suuremad ja monumentaalsemad. IV kalme kahe viimase idapoolse tarandi ja V kalme ehitus kinnitab, et tarandkalmete konstruktsioon on hiljem kadunud. Seega näeme Virunuka kalmetes esimeste tarandite teket, tarandilise ehituse väljaarenemist ja viimaks selle kadumist.

I aastatuhande keskelt ja teisest poolest tunneme mitmeid kivikalmeid, nagu näiteks Verevi-Läätsa kalme Tartu rajoonis ja Kõola kalme Jõgeva rajoonis, kust on saadud küll ka üksikuid I aastatuhande esimesse poole kuuluvaid leide, kuid mis oma ehituselt kujutavad ilma konstruktsioonita kiviladet. Virunuka V kalme on aga vahelülks selliste ilma kindla siseehitusega kivi-kalmete ja tarandkalmete vahel. Kuigi tarandimüürid on Virunuka V kalmes kadunud, on seal säilinud veel tarandkalmetest pärinev traditsioon matta surnud kalme keskossa. Tarandimüüride kadumise protsessi on selgesti näha IV kalme idapoolsete tarandite juures. Sellist hiljem ehitatud tarandite lohakamat väljaehitamist esineb ka mitmetes teistes nii Lõuna- kui Põhja-Eesti tarandkalmetes, nagu näiteks Jaagupi,¹⁰ Sadrametsa ja Jäbara B kalmes¹¹, kus see tähistab samuti kalmekonstruktsiooni kadumise algust. Virunuka kalmetes on areng selles suunas jõudnud veelgi kaugemale, kuni tarandite kadumiseni. Sellest on näha, et hilisemad, ilma siseehitusega kivi-kalmed on otseselt välja kasvanud I aastatuhande esimese poole tarandkalmetest.

Millal eespool märgitud muutused Virunuka kalmete ehituses ajaliselt toimusid ja millest need olid tingitud, sellel peatume allpool, peale leiuainese analüüsi.

Esemeline materjal

Virunuka kalmed on leidude poolest rikkad. Viiest kalmest kokku saadi neid 2271. Leidude rohkuse poolest paistab silma IV kalme, eriti tema I—XI tarand, kalme idaosas vähenes leidude hulk tunduvalt. Leidude rühmitumisest kalmete ja tarandite järgi annab ülevaate tabel 1, kust on välja jäetud esemete katkendid, millede tüüpi ei saa määrata.

Leiuainese võib jaotada kahte rühma: 1) metall- ja klaasesemed ning 2) keraamika. Metall- ja klaasesemed, mis enamasti kujutavad endast ehteid, esinevad peamiselt ainult tarandite sees. Nad on kuulunud kas surnu rõivaste juurde ja koos surnuga põletatud või siis matmisele kaasa pandud. Väljastpoolt tarandimüüre on neid leitud vähe. Keraamikat aga leidis laiali üle kogu kalme.

Ehted

Virunuka kalmetest saadud leidude peamise osa — kui mitte arvestada keraamikat — moodustavad ehted. Sellepärast peamegi kalmete dateerimisel toetuma esmajoones just neile. Kuna suletud leiud siin puuduvad¹², tuleb dateerimisel aluseks võtta peamiselt paralleelid.

¹⁰ S. Lau, Jaagupi tarandkalme, lk. 17.

¹¹ М. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии. Таллин, 1955, lk. 75.

¹² Ainult ühel juhul (IV kalmes, ruudus 21/m) võib oletada, et leiud nr. 4262 : 646—650 on kuulunud ühe matuse juurde. Sellesse leiukompleksi kuuluvad sõrmus, käevõru, kuldfooliumiga helmed ja sulanud pronksitükk, mis on arvatavasti olnud sõlg.

Virunuka kalmetes esineb palju ehteliike, mis on iseloomulikud ka teistele Kagu-Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmetele ning on juba kirjanduses varem käsitlemist leidnud.¹³ Sellepärast peatutakse varem käsitletud liikide juures üldisemalt.

Joon. 4. Sõlgi Virunuka kalmetest. 1—6 — pahksõled (AI 4262 : 812, 450, 443, 653; 4161 : 80; 4262 : 161), 7—9 — silmiüksõled (AI 4161 : 370, 476; 4262 : 265).

Sõled. Kõige vanemateks sõlgedeks Virunuka kalmetes on silmiüksõled, mida on leitud üheksa eksemplari. Nendest üks II kalme II tarandist leitud eksemplar¹⁴ kuulub

¹³ H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., II. Opetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX. Tartu, 1938 (edaspidi EZL); S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 20—33.

¹⁴ AI 4161 : 370 (joon. 4 : 7).

peasarja (joon. 4 : 7), mis on dateeritud m. a. I sajandisse.¹⁵ H. Moora on märkinud, et Baltimaadel võidi neid kasutada hiljemgi.¹⁶ Kuna Virunuka kalmetes teisi nii varaseid leide ei esinenud, siis võiks arvata, et sinne silmiksõlg ongi hilisem ja kuulub II sajandi esimesse poolde.

Kuus silmiksõlge kuuluvad preisi sarja. Nendest neli eksemplari¹⁷ kujutavad enesest sarja varasemaid vorme (joon. 4 : 9), kuna kaks eksemplari¹⁸ kuulub hilisemate, degeneerunud sõlgede hulka. Preisi sarja silmiksõled on dateeritud I—II sajandisse,¹⁹ Virunuka eksemplarid võiksid kuuluda II sajandi teise poolde.

Peale eelmiste on leitud veel eesti sarja kuuluva silmiksõle katkend.²⁰ Sellised silmiksõled on dateeritud III—IV sajandisse.²¹

Kõige arvukamalt leiti Virunuka kalmetest kärbissõlgi, kokku 63 eksemplari. Nendest kuuluvad 6 eksemplari kärbissõlgede otseste eelkäijate, nn. pahksõlgede hulka (joon. 4 : 1—6), mis on dateeritud II sajandi lõppu või III sajandi algusse.²² Ühe väikese jala juures asuva profileeringuga sõle (joon. 4 : 1) täpne vaste on leitud Põhja-Lätist Gailiši kalmistust.²³ Samast kalmistust leitud teisele sõlele²⁴ sarnaneb Virunuka sõlg joon. 4 : 6, kuid tal puudub Gailiši sõle kaarel olev ornament. Täpset vastet pole teada sõlele, mis on kujutatud joonisel 4 : 4. Mõnevõrra hilisem on sõlg joon. 4 : 5. Ta sarnaneb veel pahksõlgedega, kuid hakkab oma vormilt lähenema juba kärbissõlgedele. See sõlg võiks kuuluda III sajandisse.

Enamik (53 eksemplari) Virunuka kalmetest leitud kärbissõlgedest kuulub lõuna-eesti—põhja-läti sarja.²⁵ Selle sarja tüüpilised sõled on mõõtmelt väikesed, kitsaste okstega (joon. 5 : 1, 2). 27 sellesse sarja kuuluvat sõlge on tüpoloogiliselt varasemad, teljetoruga vormid, pärinedes III—IV sajandist, 24 sõlge, millel teljetoru on asendunud pulgakesega, on hilisemad, IV—V sajandist. Virunuka kärbissõlgede varasematel eksemplaridel on kõigil teljetoru ja peapoolne oks liitunud ning nad kuuluvad seega läti variandi hulka. Hilisemate sõlgede hulgas on ka lõuna-eesti varianti kuuluvaid, millel peapulka ja oksa eraldab vahe.

Lõuna-eesti—põhja-läti sarja kuuluvad ka nupuliste okstega kärbissõled, milliseid Virunuka kalmetest saadi kaks eksemplari.²⁶ Nende oksad on samuti kitsad, ühe laia soonega. nagu teistelgi sama sarja sõlgedel, mõõtmelt on nad aga tunduvalt suuremad. Joonisel 5 : 7 kujutatud sõlg on olnud kaetud tinakorruga, mille jälgi on säilinud jalal ja kaarel. Ühel pool okste otstes on augukesed ripatsite riputamiseks. Selliseid augukesi esineb nii Kagu-Eestist, Põhja-Lätist kui ka Leedust leitud kärbissõlgedel.²⁷ Arvestades seda, et sõle peas ei ole teljetoru, vaid pulgake, samuti tema

¹⁵ O. Almgren, Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Zweite Auflage. Mannus-Bibliothek Nr. 32. Leipzig, 1923, lk. 25—27; H. Moora, Über die Augenfibeln in Est- und Lettland. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, lk. 109 ja 110.

¹⁶ H. Moora, EZL II, lk. 57.

¹⁷ AI 4161 : 361; 4262 : 265 (joon. 4 : 9), 953, 974.

¹⁸ AI 4262 : 449, 717.

¹⁹ H. Moora, EZL II, lk. 63.

²⁰ AI 4161 : 476 (joon. 4 : 8).

²¹ H. Moora, EZL II, lk. 60; Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896 (edaspidi RK), tahvel 4 : 4.

²² H. Moora, EZL II, lk. 85.

²³ Sealsamas, joon. 19 : 7.

²⁴ Sealsamas, joon. 18 : 8.

²⁵ Kärbissõlgede kohta vt. lähemalt M. Schmiedehelm, Beiträge zu der sogenannten gotischen Frage im Baltikum, II. Die Sprossenfibeln. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, lk. 92—102; H. Moora, EZL II, lk. 84—94; X. Moora, Клад V века, найденный в Реола близ гор. Таргу. Swiatowit, T. XXIV. Warszawa, 1962, lk. 344—351; S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 21.

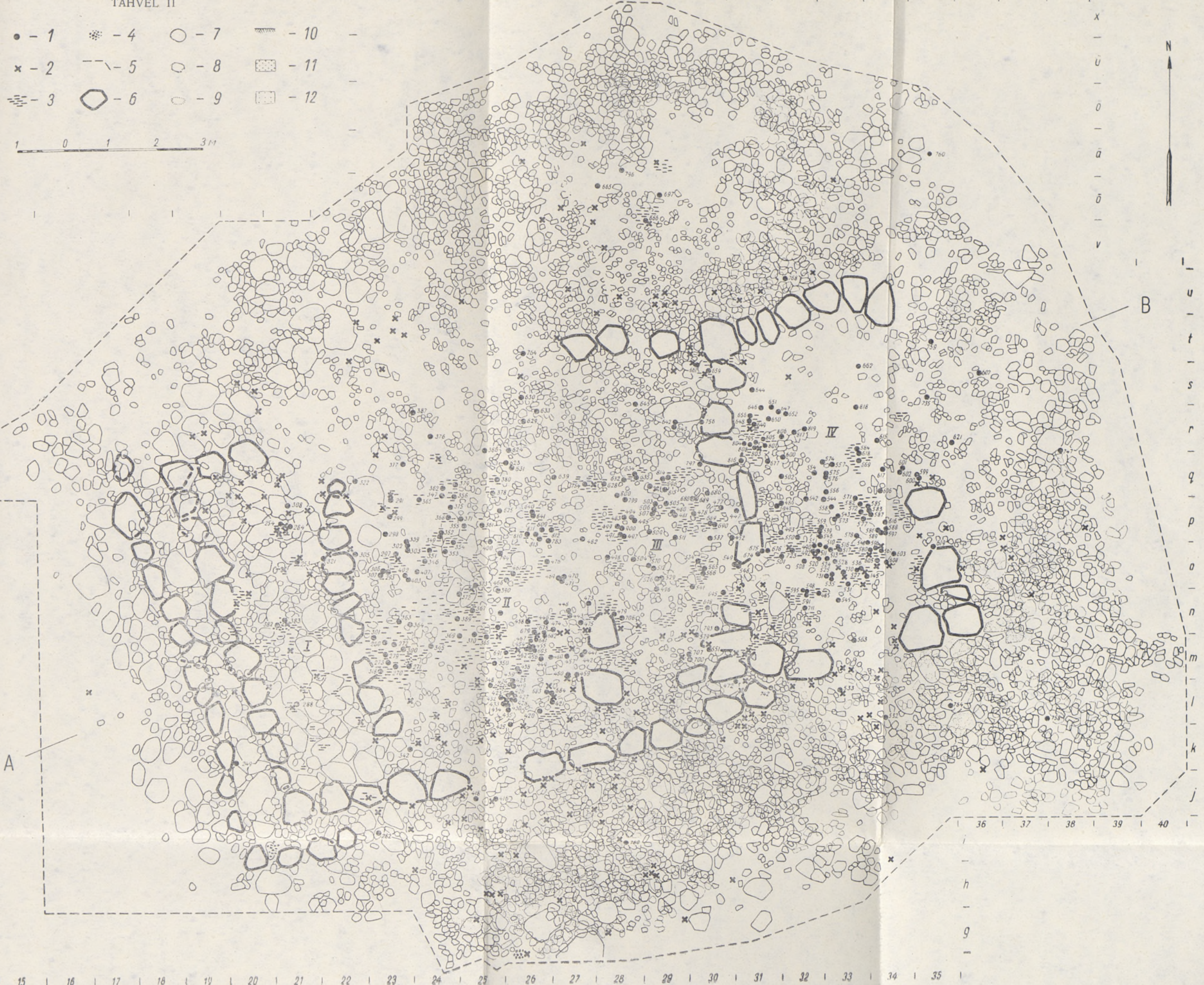
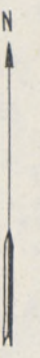
²⁶ AI 4161 : 98 (joon. 5 : 7), 197 (joon. 5 : 5).

²⁷ H. Moora, EZL II, lk. 90; S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 21.

- - 1 * - 4 ○ - 7 ▨ - 10
- × - 2 - - - 5 ◌ - 8 ▩ - 11
- ≡ - 3 ◡ - 6 ◌ - 9 ▩ - 12

1 0 1 2 3 M

X
Ü
O
ä
õ
v

15 | 16 | 17 | 18 | 19 | 20 | 21 | 22 | 23 | 24 | 25 | 26 | 27 | 28 | 29 | 30 | 31 | 32 | 33 | 34 | 35

36 | 37 | 38 | 39 | 40
i
h
g

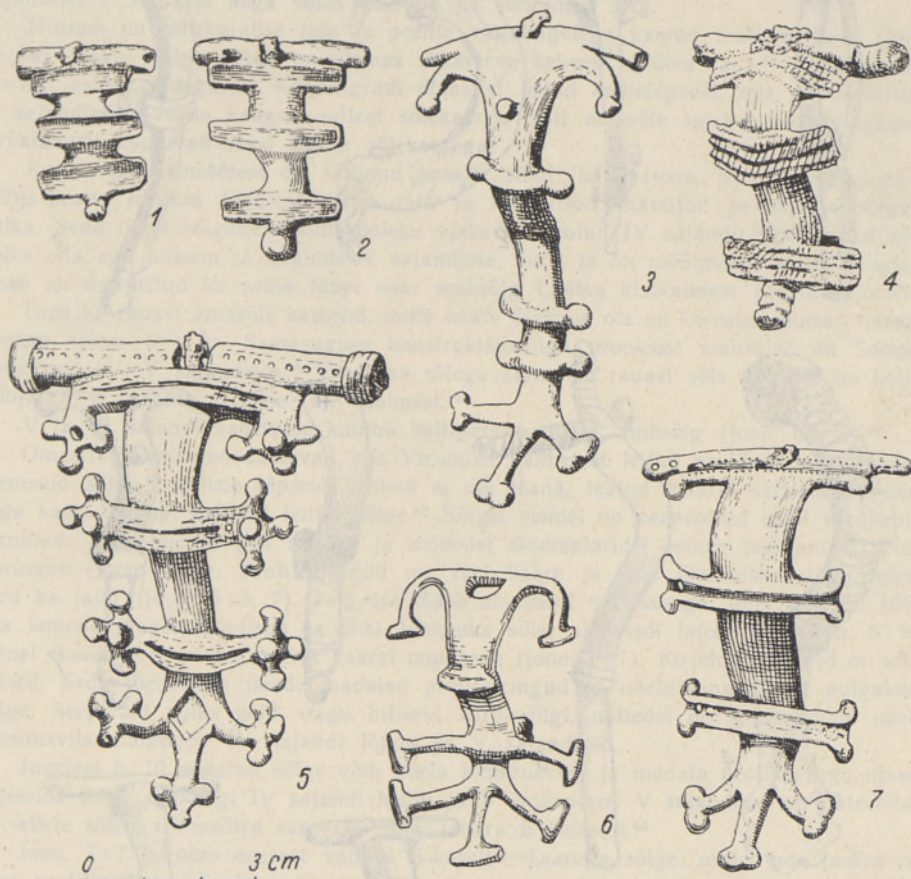

Virunika II kalme plaan. 1 — metall- või klaasese, 2 — keraamika, 3 — põlenud luud, 4 — süsi, 5 — kaevatud ala piir, 6 — tarandimüüride kivid, 7 — täite- ja äärevare kivide I kiht, 8 — täite- ja äärevare kivide II kiht, 9 — äärevare kivide III kiht, 10 — kamar, 11 — kultuurikiht (kalme muld), 12 — aluspinnas.

A

B

leiukohta (I kalme idapoolne tarand), võiks selle sõle dateerida IV sajandisse. Vasteid talle on leitud Põhja-Läti kivikalmetest.

Joon. 5. Kärbissõlgi Virunuka kalmetest (AI 4161 : 369; 4262 : 422; 4161 : 551; 4262 : 1166; 4161 : 197; 4344; 4161 : 98).

Teine nupukestega sõlg (joon. 5 : 5) on unikaalne eksemplar. Tema jalal on rombi-kujuline süvend, milles leidub punase emaili jäänuseid. Kuna sõlel on veel säilinud teljetoru ja varasematele sõlgedele iseloomulik kumer kaar, leiukohaks aga on II kalme varem ehitatud tarand, siis võiks kõnesõlev sõlg olla eelmisest veidi vanem ja kuuluda IV sajandi algusesse.

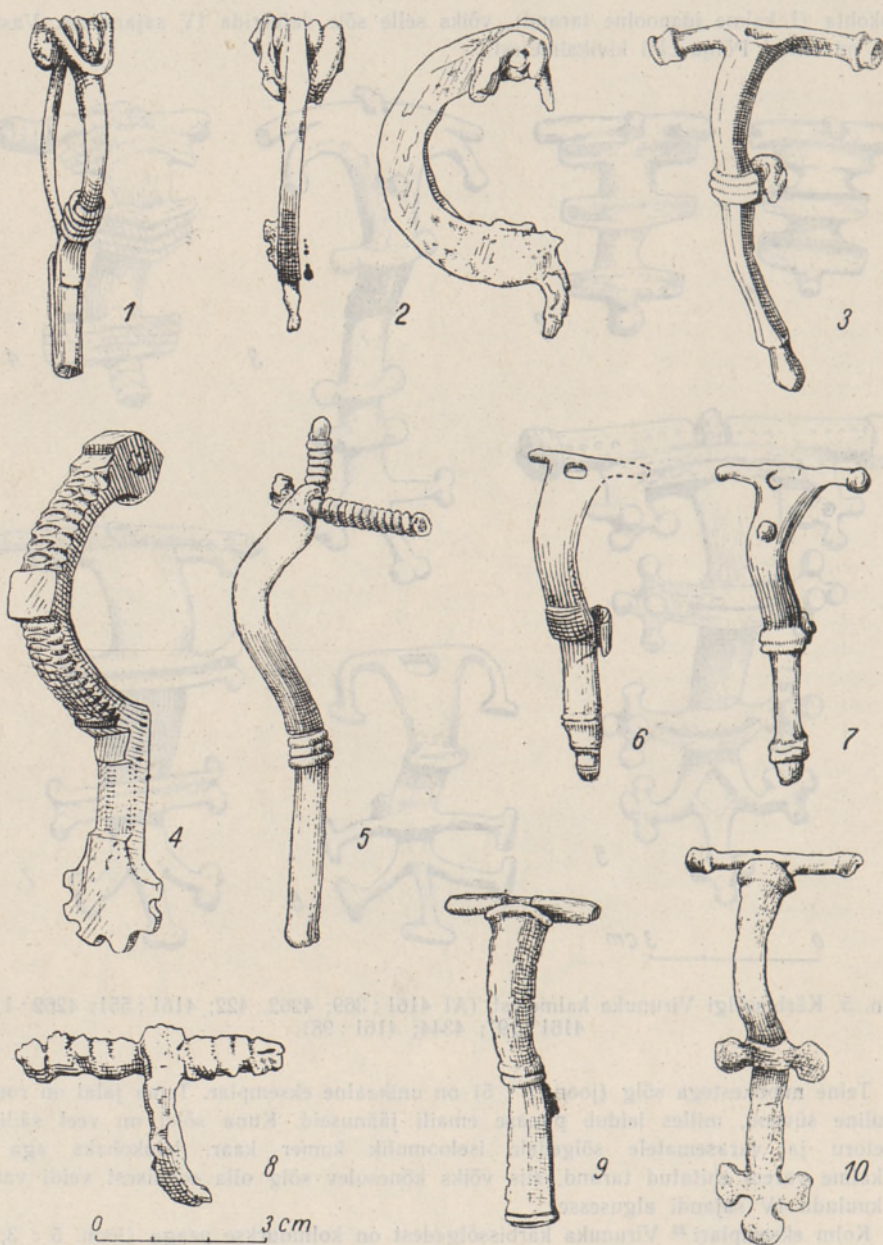
Kolm eksemplari²⁸ Virunuka kärbissõlgedest on kolmnurkse peaga (joon. 5 : 3, 6). Kuna peas ei ole neil teljetoru, vaid pulgake, siis võib neid nagu teisiigi nooremaid kärbissõlgi dateerida IV sajandisse. Seda tüüpi sõlgi on leitud Läti NSV põhjaosas paiknevaist kivikalmetest.

Kõik eespool käsitletud Virunuka kärbissõlged olid Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti kivi-kalmetealale omased vormid. Peale nende leiti veel kärbissõlg²⁹, mis on sellele alale võõras (joon. 5 : 4) ning kuulub Klaipeda alal levinud sõlgede rühma³⁰. Datee-

²⁸ AI 4161 : 551 (joon. 5 : 3), 665; 4344 (joon. 5 : 6). Viimane eksemplar ei ole leitud kaevamistel, kuid võib arvata, et ta on saadud Virunuka IV kalmest.

²⁹ AI 4262 : 1166.

³⁰ W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg, 1929, joon. 167 : h; H. Moora, EZL, Tafeln zum I. Teil, tahvel VI : 2.

Joon. 6. Sõlgi Virunuka kalmetest. 1, 2, 4, 5, 8 — ambsõled (AI 4262 : 965, 1404, 1029; 4161 : 621, 247), 3, 6, 7, 9, 10 — profileeritud sõled (AI 4262 : 287, 1070; 4161 : 6; 4262 : 36; 4161 : 696), 2 ja 8 rauast, teised pronksist.

ritud on seda tüüpi sõled ajavahemikku III sajandi keskpaigast kuni IV keskpaigani.³¹ Arvestades, et kõnesolev eksemplar on leitud IV kalme XIII-st (s. o. ühest hilisemast) tarandist, kus muu leiumaterjal on suhteliselt samuti hiline, võiks teda dateerida IV sajandi keskpaika.

³¹ O. Almgren u. B. Nerman, Die ältere Eisenzeit Gotlands II. Stockholm, 1923, lk. 71, tahv. 22 : 333.

Virunuka kalmetest leiti veel üksikuid eksemplare teistest sõletüüpidest. Ambsõlgedest saadi üks pealmise pinge ja tagasipööratud jalaga sõlgede varasem vorm (joon. 6 : 1), mida tuleb ette praeguses Kaliningradi oblastis, kus nad on dateeritud III—IV sajandisse.³² Samasse aega võiks kuuluda ka kõnesolev sõlg.

Hilisem on tähekujulise jala ja peente väljalõigetega kaetud ambsõle kaar (joon. 6 : 4). Vaste sellele sõlele on olemas Pikkjärve kalmest (Põlva raj.).³³ Sellist kaareilustust esineb praegusest Kaliningradi oblastist leitud ambsõlgedel, mis on dateeritud V sajandisse.³⁴ Mitte kaugelt sellest sõlekaarest leiti ambsõle spiraal koos pingega.³⁵ Arvatavasti kuuluvad need kokku sõlekaarega.

Kolmandast ambsõlest on säilinud samuti ainult kaar (joon. 6 : 5), mis kuulub Põhja-Eestis levinud tagasipööratud jala ja spiraalselt mässitud peaokkaga sõlgede hulka. Seda tüüpi sõlgede kasutuseloleku ajaks on peetud IV sajandit.³⁶ Virunuka sõlg võiks olla aga hilisem ja kuuluda V sajandisse, kuna ta on mõõtmelisel suur. V sajandisse on dateeritud ka sama tüüpi suur ambsõlg Läätsa kivikalmest (Tartu rajoon).³⁷

Leiti ka rauast ambsõle katkend, mille kaare ülemine ots on keeratud ümber spiraali konksu (joon. 6 : 8). Samasuguse konstruktsiooniga pronksist ambsõled on Soomes dateeritud IV—V sajandisse.³⁸ Virunuka sõlega sarnanev rauast sõle katkend on leitud Põhja-Lätist Strante (Cēsise raj.) kalmest.³⁹

V ja VI sajandi vahetusse kuulub baltipärane rauast ambsõlg (joon. 6 : 2).⁴⁰

Omaette rühma moodustavad viis Virunuka kalmetest leitud profileeritud sõlgedest arenenud sõlge,⁴¹ millele täpseid vasteid ei ole teada, teatud määral sarnanevad nendega kaks Jaagupi kalmest leitud sõlge.⁴² Kõigil nendel on peapoolsed osad võrdlemisi sarnased: kaar laieneb pea suunas ja mõnedel eksemplaridel esineb pea juures profileeringut (joon. 6 : 9). Profileeringud on veel kaare ja jala ühtumiskohal ja mõnikord ka jalal (joon. 6 : 3, 7). Jalg ise lõpeb enamasti nupukese, ühel Jaagupi sõlel aga lameda plaadi kujuliselt ja ühel Virunuka sõlel alt veidi laienevalt (joon. 6 : 9). Mõnel eksemplaril on pea juures kaarel nupukene (joon. 6 : 7). Kirjeldatud sõled on kõik hilised. Seda tõendavad nende madalad profileeringud ja nõela kinnitamine pulgakese külge. Seepärast võiks neid nagu hiliseid kärbissõlgi, millel on samasugune nõela kinnitusviis, dateerida IV sajandi lõppu ja V sajandisse.

Joonisel 6 : 10 esitatud sõlge võib nõela kinnitusviisi ja madala profileeringu alusel dateerida nagu eelmisigi IV sajandi lõppu ja V sajandisse. V sajandisse on dateeritud ka sellele sõlele mõnevõrra sarnanev sõlg Jäbara E kalmest.⁴³

Joon. 7 : 7 kujutab enesest väikest S-kujulise kaarega sõlge, millel pea juures on lame profileeritud volt. Kaar lõpeb profileeringu taga ümardatult, moodustades ühtlasi sõle pea, milles on auk nõela jaoks. Kuna mainitud sõlg on unikaalne eksemplar, siis on teda täpselt raske dateerida, kuid asjaolu, et sõlel puudub varasematele sõlgedele iseloomulik teljetoru, lubab teda pidada mitte varasemaks kui IV sajandisse kuuluvaks.

Kirde-Eesti päritoluga on peakilpsõle katkend (joon. 7 : 10). Sealsetest kalmetest

³² O. Tischler-H. Kemke, Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt. Königsberg i. Pr., 1902, tahvel III : 7.

³³ AI 1260 : 3; RK, tahv. 5 : 14.

³⁴ O. Tischler-H. Kemke, tahvel IV : 6, 7; N. Åberg, Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit. Uppsala, 1919, lk. 33; H. Moora, EZL II, lk. 155.

³⁵ AI 4262 : 1028.

³⁶ М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 82.

³⁷ AI 2766 : 47; H. Moora, EZL II, lk. 130.

³⁸ A. Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finland, I. Helsingfors, 1905, lk. 150.

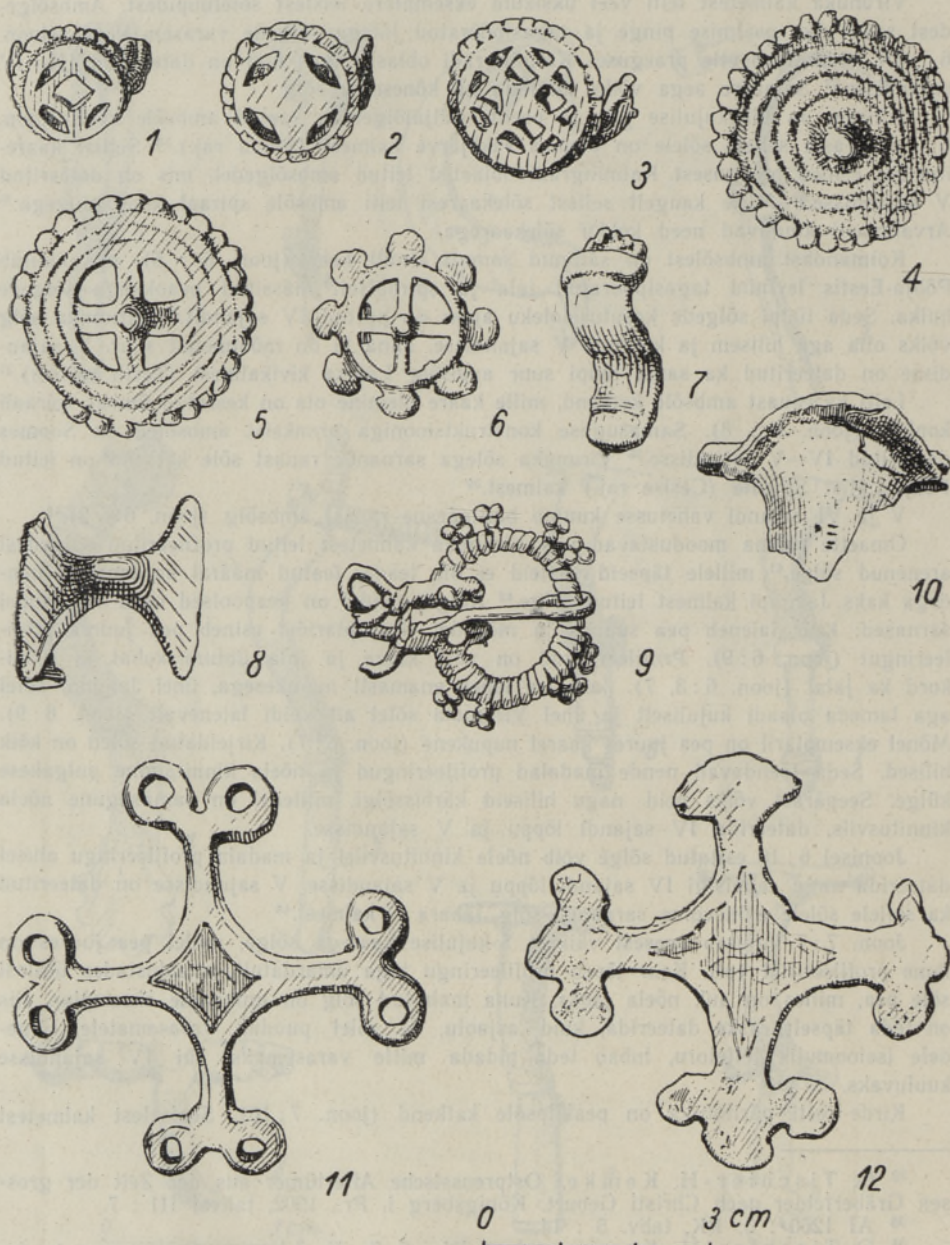
³⁹ AI 1250 : 8; RK, tahvel 5 : 13.

⁴⁰ Tadeusz Zurowski, Smentarzyno ciałopalne na stanowisku 2 we wsi Szurpily, pow. Suwalki, na podstawie wykopalisk w latach 1958—1960. Wiadomości archeologiczne, tom XXIX. Warszawa, 1963, lk. 284, joon. 34 : c.

⁴¹ AI 4161 : 6 (joon. 6 : 7), 650; 4262 : 36 (joon. 6 : 9), 287 (joon. 6 : 3), 1070 (joon. 6 : 6).

⁴² AI 3236 : 747, 280; S. Laul, Jaagupi tarandkalme, tahvel III : 8, 9.

⁴³ М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 105, joon. 24 : 4.

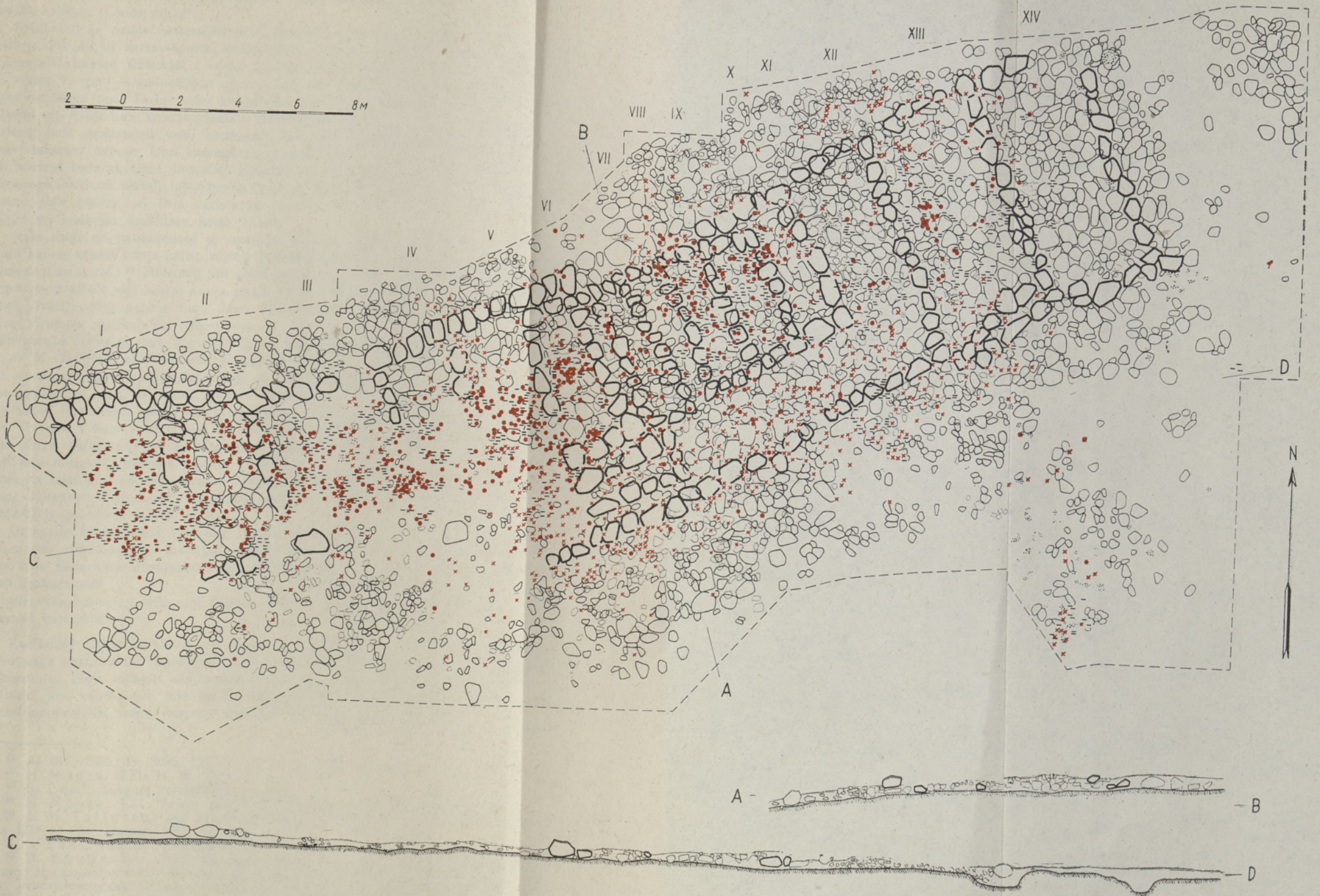
Joon. 7. Sõlgi Virunuka kalmetest. 1—6 — ketassõled (AI 4161 : 34; 4262 : 88; 4161 : 403; 4262 : 30, 303, 69), 7 — sõlg (AI 4161 : 640), 8 — seondsõlg (AI 4161 : 491), 9 — sõlg (AI 4161 : 559), 10 — peakilpsõle katkend (AI 4262 : 213), 11, 12 — ristikujulised sõled (AI 4262 : 804, 613).

leitud peakilpsõled on dateeritud III—IV sajandisse.⁴⁴ Kuna Virunuka sõlg on peakilpsõle hilisem vorm, võib teda pidada mitte varasemaks kui IV sajandisse kuuluvaks.

Samasse sajandisse kuuluvad kaks väikest seondsõlge.⁴⁵ Ühele neist (joon. 7 : 8)

⁴⁴ М. Шмидехельм, Археологические памятники, лк. 94 ja joon. 22 : 2, 3.

⁴⁵ AI 4161 : 491 (joon. 7 : 8); 4262 : 83.

Virunuka IV kalme plaan. Tingmärgid vt. tahvel II.

on peaaegu täpseid vasteid leitud mitmetest teistest kalmetest (Ripuka kalme Jõgeva rajoonis, Unipiha ja Kambja-Paali kalmed Tartu rajoonis), teisele on vaste olemas Slavēka kalmest (Cēsise raj.).⁴⁶

Ketassõlgi ja nende katkendeid leiti Virunuka kalmetest 12, mis kõik on Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti ketassõlgedele iseloomuliku nupulise äärega.⁴⁷ Neist on viis sõlge mõõtmelalt väikesed (läbimõõt 1,6—2,4 sm), keskosa läbistatud, nii et sinna jääb romb või rombi ja risti kombinatsioon (joon. 7:1—3). Selliste sõlgede peamiseks levikualaks on lõuna pool Tartut asuv kivikalmete piirkond.⁴⁸ Kolm ketassõlge ja üks sõle katkend on Põhja-Läti kivikalmetealale iseloomuliku kujuga. Nad on samuti nupuliste äärttega, kuid mõõtmelalt veidi suuremad. Kõikidel Virunuka seda laadi sõlgedel on keskel reljeefne nupuke. Ühel eksemplaril on selle ümber neli sirget (joon. 7:5), teisel neli kõverat kodarat, mida ümbritseb kontsentriliste soontega ketas. Üks sõlg sarnaneb eelmistega, kuid on keskel läbistamata (joon. 7:4). Joonisel 7:6 kujutatud sõlg erineb teistest selle poolest, et teda ääristavad nupud on suuremad ja asuvad hõredamalt, samuti on kodaraid ümbritsev ketas kitsam.

Kaks sõlge on ristikujulised ja emailiga ilustatud. Vasteid nendele on senini teada ainult kahest kohast Põhja-Lätist, nimelt Trikāta kalmest (Valka raj.) ja Jaun Tēvenēnsi kalmest (Cēsise raj.).⁴⁹ Mõlemad läti sõled sarnanevad kujult joonisel 7:12 kujutatuga. Erinevus on ainult sõle keskel asuva emaili värvis: Virunuka sõlg on ilustatud kollakasvalge, Trikāta sõlg punase ning Jaun Tēvenēnsi sõlg arvatavasti roheline emailiga. Teise Virunuka ristikujulise sõle (joon. 7:11) keskosa sarnaneb esimese omaga, tema harude otstes on aga augud. Sõlg on pealt olnud kaetud tinakorraga.

A. M. Tallgren on dateerinud ketassõled võrdlemisi pikka ajavahemikku — 200.—450. aastasse.⁵⁰ Kuna enamik ketassõlgi on leitud kivikalmetest, kuhu on sageli maetud pika aja vältel, siis on nende täpsem dateerimine raske. Tundub siiski, et eespool kirjeldatud lõuna-estii—põhja-läti ketassõlgedele rühma osas on 200. aasta liiga varajane. Enamik Virunuka ketassõlgi on leitud kalmete hiljem ehitatud taranditest, ainult paar sõlge pärinevad kalme vanematest osadest. Kuna aga koos viimastega leiti sealt teisi hilisemaid esemeid, siis on selge, et siia on maetud ka hiljem. Sama nähtus esines ka täies ulatuses läbikaevatud Jaagupi kalmes, kus ketassõlgi leiti samuti ainult kalme hilisematest osadest.⁵¹ Seepärast näib, et ketassõlgi kasutati Kagu-Eestis ja Põhja-Lätis peamiselt IV—V sajandil.

Unikaalse leiuna saadi Virunuka II kalmest sõlg, mis on kujutatud joonisel 7:9. Baltimaade arheoloogilises materjalis sellele sõlele vasteid ei esine. Teatud paralleele võib talle leida Oka ülemjooksult Rjazani ümbruskonna III—IV sajandi arheoloogilistest materjalist.⁵²

Virunuka kalmetest leiti veel mitmed sõlgedele katkendid, mida ei ole aga võimalik lähemalt dateerida.

Kaelaehetud. Sõlgedele kõrval on Kagu-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete piirkonnas olnud väga armastatuks kaelaehetud. Kaelavõrusid on siit leitud vähe, kuid kalmeleidud näitavad, et väga rohkesti on kaelaehetena kantud spiraalitorukesi, pronkshelmeid ja ripatseid, mis vaheldumisi olid lükitud traadile või paelale. Virunuka kalmed andsid sellise kandmisviisi kohta rohkesti materjali.

⁴⁶ AI 617; 1995:38; 3235:131; H. Moora, EZL, Tafeln zum I. Teil, V:6.

⁴⁷ H. Moora, EZL II, lk. 102.

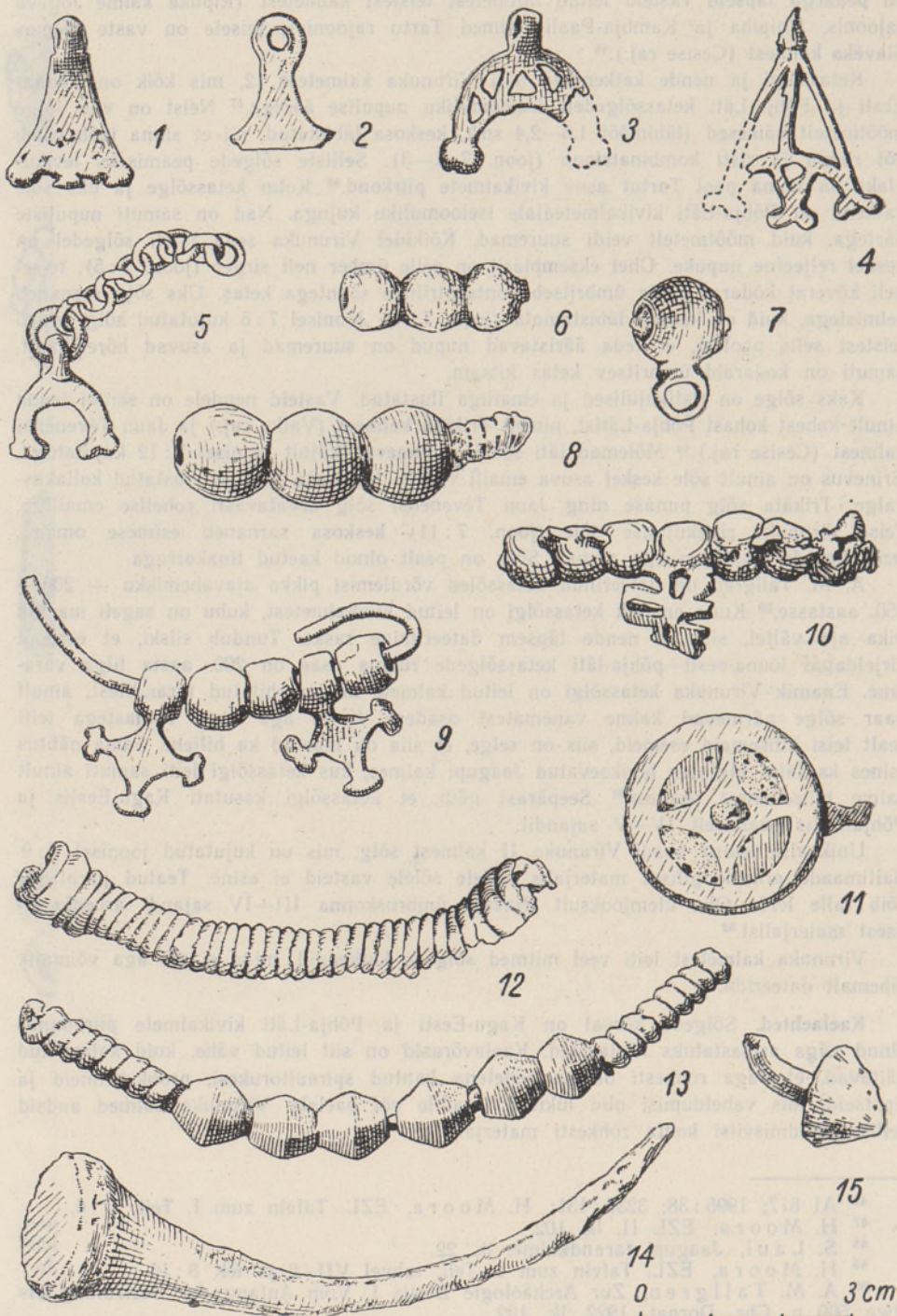
⁴⁸ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 22.

⁴⁹ H. Moora, EZL, Tafeln zum I. Teil, tahvel VII:6 ja RK 8:16.

⁵⁰ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis I. Vom Anfang der Besiedlung bis etwa 500 n. Chr. Dorpat, 1922, lk. 102.

⁵¹ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 23.

⁵² П. Ефименко, Рязанские могильники. Опыт культурно-стратиграфического анализа могильников массового типа. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый. Этнографический Отдел Государственного Русского Музея. Ленинград, 1926, lk. 71, joon. 2:16; А. А. Спицын, Древности бассейнов рек Оки и Камы. Материалы по археологии России. № 25, С.-Петербург, 1901, tahv. XV:3, 4, 7.

Joon. 8. Kaelahteid Virunuka kalmetest. 1—5 — ripatsid (AI 4262 : 259, 46; 4161 : 569; 4262 : 388, 640), 6, 8 — pronkshelmed (AI 4262 : 393; 4161 : 377), 7 — kannaga helmes (AI 4161 : 539), 9, 10 — ripatshelmed koos pronkshelmelega traadil (AI 4262 : 93; 4161 : 644), 13 — pronkshelmekest ja spiraalidest kee (AI 4262 : 835), 11, 12, 14, 15 — kaelavõrude katkendid (AI 4262 : 1016, 820, 637, 502).

Kaelavõrudest leiti Virunuka kalmetest ainult nelja võru katkendid. Üks neist kujutab endast emailiga kaunistatud ketasotstega võru otsa (joon. 8:11), mis on ilustatud rohelse ja punase emailiga ning kaetud õhukese tinakihiga. Teine samasuguse kaelavõru otsaketas on meil Eestist teada Jaagupi kalmest,⁵³ Põhja-Läti kivikalmetest on neid senini leitud neli eksemplari.⁵⁴ Ornamendilt on nad kõik sarnased, erinevusi on ainult emaili värvis. Sellised emailiga kaunistatud kaelavõrud näivad olevat kasutusel olnud Kagu-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete piirkonnas. Dateeritud on nad IV—V sajandisse.

Peale selle leiti Virunuka kalmetest Baltimaadel laialt levinud pasunaotstega kaelavõru katkend (joon. 8:14), mis võiks kuuluda III sajandisse,⁵⁵ ja mässitud kaelavõru katkendid (joon. 8:12), arvatavasti IV sajandist.⁵⁶ Seenekujuliste otstega kaelavõrust oli säilinud ainult kaks nuppu (joon. 8:15)⁵⁷. Kuna võru muu osa puudub, siis on neid raske täpselt dateerida. Arvestades aga nuppude väiksust, võiksid nad kuuluda III või IV sajandil kantud kaelavõrudele.⁵⁸

Spiraaltorudest, pronkshelmestest ja ripatsitest lükitud keede laialdast levikut tolleaegses Kagu-Eestis ja Põhja-Lätis tõendab ka Virunuka kalmetest leitud spiraaltorukete ja nende katkendite suur hulk, kokku 125. Enamik neist on 5—7 mm jämedused ning keeratud lamekumerast traadist. Esineb aga ka kolmnurkset traati, mis on omane balti hõimude kääbastest leitud spiraaltorudele.⁵⁹ Kui spiraaltorusid on kantud koos pronkshelmestega, siis on nad tavaliselt lükitud raud-, harvemini pronkstraadile (joon. 8:8, 13). Väga paljude spiraaltorude juures aga ei esine kandetraadi jäänuseid ning neid on kantud paelale või nõõrile aetuna. Tekstiiljäänustega spiraaltorusid leiti Virunuka kalmetest neli. Kahel juhul oli spiraaltoru sees kolmest lõngast punutud villane pael, ühel — rullikeeratud riideriba.⁶⁰ Rullikeeratud linane riideriba avastati ka ühest Jaagupi kalmest leitud spiraaltorust.⁶¹

Spiraaltorukesed on ehetena kasutusel olnud pikka aega. Nende ilmumisaega Virunuka kalmetesse ei saa täpselt kindlaks määrata, kuna varasematesse taranditesse on maetud ka hiljem. Arvestades aga, et neid esineb tarandkalmete lõunapoolsel naaberl alal juba III sajandi algul,⁶² võib ka siinseid varasemaid spiraaltorusid sellesse aega kuuluvaks pidada, kasutatud on neid aga veel V ja võib-olla VI sajandilgi. III ja IV sajandil kanti spiraaltorukesi sageli koos pronkshelmestega ja ripatsitega, hiljem, kui pronkshelmed käibelt kadusid, kanti ainult spiraaltorukesi, kuid võib-olla ka koos klaashelmestega. Nii leidis rohkesti spiraaltorukesi nendes hilisemates tarandites, kus pronkshelmeid enam ei esinenud, nagu I kalme II tarandis, II kalme I tarandis, IV kalme XIV tarandis ja V kalmes. Mitmel juhul on spiraaltorukesi leitud kõrvuti klaashelmestega, ühele spiraaltorule oli sinine klaashelmes pooleldi sisse vajunud.⁶³

Pronkshelmeid leiti Virunuka kalmetest 202, milledest enamiku moodustavad väikesed silindri- või kerakujulised, sageli augu ümbert lamendatud helmed (joon. 8:6, 9). Leidub ka kaksikkoonusekujulisi (joon. 8:13). Suurematest ümmargustest helmestest (joon. 8:8) on osa seest õõnsad. Niisuguseid esines ainult II kalme vanemates tarandites. Teistes Kagu-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmetes on õõnsate pronkshelmestega ajalist levikut raske jälgida, kuna enamasti on neid kaevatud ainult osaliselt. Näib siiski, et õõnsad helmed on kadunud käibelt teistest varem. Kui pronkshelmestega kasutamise ajaks pidada III—IV sajandit,⁶⁴ siis õõnsate pronkshelmestega osas võiks seda piirata võib-olla III sajandiga.

⁵³ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 26, joon. 5 : 9.

⁵⁴ H. Moora, EZL II, lk. 319, 321; I, tahv. XIX : 1.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 270; M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 163.

⁵⁶ H. Moora, EZL II, lk. 312.

⁵⁷ AI 4262 : 461, 502 (joon. 8 : 15).

⁵⁸ Seda tüüpi kaelavõrude kohta lähemalt vt. H. Moora, EZL II, lk. 278—299.

⁵⁹ H. Moora, EZL II, lk. 348.

⁶⁰ AI 4262 : 899, 912, 699.

⁶¹ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 28.

⁶² H. Moora, EZL II, lk. 348.

⁶³ AI 4161 : 196.

⁶⁴ A. Vassar, Nurmsi kivikalme, lk. 160.

Vaheldumisi lihtsate helmestega on kantud ripatshelmeid (joon. 8 : 9, 10). Esineb ka kannaga helmeid (joon. 8 : 7), millede küljes arvatavasti on kantud ripatseid.

Eriti armastatud eheteks on ripatsid olnud balti hõimudel, kust nad levisid ka põhja poole tarandkalmete alale. Enamik Virunuka kalmetest saadud ripatsitest sarnanevad väga Läti ja Leedu I aastatuhande esimese poole kääbastest leituile. Kantud on neid seal tavaliselt ketikesega kaelavõru, mõnikord ka rinnakee külge riputatuna.⁶⁵ Tarandkalmete alal on ripatseid kantud enamasti koos pronkshelmeste ja spiraalorukestega traadile lükituna. Sellise kandmisviisi näiteks on Kivivare kalmest (Elva raj.) leitud väikesed luunulakujulised ripatsid,⁶⁶ milledele täielikult sarnaneb Virunuka kalmest leitu (joon. 8 : 5). Teine Virunuka luunulakujuline ripats (joon. 8 : 3) on läbistatud. Vasteid sellele on olemas Leedu edelaosast Klaipeda piirkonnast.⁶⁷ Kujult rohkem kolmnurkne, kuid oma stiililt sarnaneb eelmisega ripats joonisel 8 : 4. Luunulakujulised ripatsid on dateeritud III—IV sajandisse.⁶⁸

Neli Virunuka kalmest leitud ripatsit, milledest kaks on kujutatud joonisel 8 : 1, 2, on kolmnurksed. Kolmel ripatsil on alumises ääres väljalõiked. Ühe ripatsi küljes on säilinud kaks keti lüli, mis näitab, et neid ei ole kantud kaelaehetena, vaid ehtenõela küljes. Vasteid nendele nii kujult kui kandmisviisi poolest leidub rohkesti balti hõimude III—IV sajandi hauainventari hulgas.⁶⁹ Ripats joonisel 8 : 2 võib olla hilisem ja kuuluda IV—V sajandisse, kuna ta on leitud IV kalme hiljem ehitatud osast, nimelt I tarandist. Leedus on sarnaseid ripatseid tarvitatud kuni VIII sajandini.⁷⁰

Kaelaehetena on tihti kantud ka klaashelmeid. Virunuka kalmetest leiti 256 kuldfooliumiga helmest, millede hulgas esineb nii üksik-, kaksik- kui ka kolmikhelmeid. Kõik nad on ümmarguse kujuga ning erinevad ainult suuruselt. Kõige tavalisemad on 0,5—0,8 sm läbimõeduga helmed, kuid on ka neist suuremaid, läbimõeduga 1—1,2 sm, ja väiksemaid, millede läbimõõt on 0,3—0,4 sm. Kuldfooliumiga helmeste levik eri tarandites ühtib pronkshelmeste levikuga. Nii ei leitud kuldfooliumiga helmeid I kalme II tarandist, II kalme I tarandist ja IV kalme XIV tarandist, kus puuduvad ka pronkshelmed. Mõlema helmeliigi leviku ühtelangemist pandi tähele juba Jaagupi kalme leidude läbitöötamisel.⁷¹ Seega võime ka kuldfooliumiga helmed dateerida III—IV sajandisse.

Muudest klaashelmestest on kõige tavalisemad sinised helmed, milliseid leiti 98. Enamik neist on väikesed (läbimõõt 0,5—0,6 sm), ümmarguse või veidi lapiku kujuga, kuid leidub ka kaksikkoonusekujulisi. Mitmed helmed on teistest suuremad (läbimõõt 0,9—1,2 sm). Üksik- ja kaksikhelmeste kõrval esineb ka kolmik- ja nelikhelmeid. Ühel helmel on pind sügavalt soonitud. Fassetitud helmeid leiti kaks. Millefiorihelmeid saadi Virunuka kalmetest 24 ning kõik nad on sinist-valget kirja.

Peale siniste leiti rohelisest, lillakast, pruunikast ja värvitust klaasist helmeid, kokku 28, millede hulgas on erineva suuruse ja kujuga eksemplare.

Omaette helmeste liigi moodustavad emailhelmed (16 tk.). Värvuselt on nende hulgas punaseid, rohelisi, musti, valgeid ja üks kollast-pruuni kirja.

Rohkesti leiti sulanud klaasmassi tükikesi, mis pärinevad vähemalt 90 helmest, millede kuju ja suurus ei ole enam võimalik kindlaks teha.

Kuna tarandites on hilisemad matused varasematega segamini, siis on raske määrata värviliste klaashelmeste tarvitusele tuleku aega. Et nad aga on pronks- ja kuldfooliumiga helmestest kauem kasutusel olnud, näitab nende esinemine kalme neis hilisemates osades, kus pronks- ja kuldfooliumiga helmeid enam ei esine. Võib arvata, et klaashelmed leidsid kasutamist juba III sajandil, kuid nende põhiliseks kasutamisajaks tuleb pidada IV sajandit. Hilisemates tarandites nende hulk väheneb ja IV kalme kõige viimases, s. o.

⁶⁵ Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, joon. 128, 130, 137, 140 ja 141. AI 2011 : 31, RK 9 : 5.

⁶⁶ Lietuvos archeologijos bruožai, lk. 201, joon. 128.

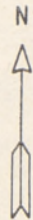
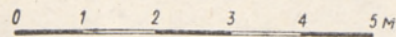
⁶⁸ H. M o o r a, EZL II, lk. 250.

⁶⁹ Lietuvos archeologijos bruožai, lk. 214, joon. 140; H. M o o r a, EZL II, lk. 244, joon. 31 : 7.

⁷⁰ Lietuvos archeologijos bruožai, lk. 326, joon. 228.

⁷¹ S. L a u l, Jaagupi tarandkalme, lk. 29.

TAHVEL IV

Leidude levik Virunuka IV kalnes. Tingmārgid vt. tahvel II.

XIV tarandis, samuti V kalmes, puuduvad nad juba täiesti. Samasugust klaashelmeste kasutamisaega võib täheldada lõunapoolsetel naaberhõimudel.⁷²

Nõelad. Kõige arvukamalt leiti Virunuka kalmetest karjasekppnõelu. Neist on kuus nõela ja katkendit rauast,⁷³ seitse nõela pronksist.⁷⁴ Rauast karjasekppnõelad olid meie ajaarvamise algul väga levinud Põhja-Eestis, kus M. Schmiedehelm on nad dateerinud I sajandisse.⁷⁵ Kagu-Eestist on senini I aastatuhande algusse kuuluvaid rauast karjasekppnõelu teada ainult Tamsa kalmistust.⁷⁶ Tamsa nõelteil on enamikus suur, sageli pak-seneva keskosaga pearõngas. Virunuka rauast karjasekppnõelad erinevad neist varasematest nõeltest selle poolest, et nende pearõngas on väiksem (läbimõõt 1,4—2,3 sm) ja rombikujulise läbilõikega (joon. 9:2, 3). Ainult ühel katkendil on pearõnga läbilõige ümmargune.⁷⁷ Oma kujult on Virunuka karjasekppnõelad väga sarnased Läti V—VIII sajandisse dateeritud vastavate nõeltega.⁷⁸ Et Virunuka nõelad ei ole läti nõeltest palju varasemad, näitab see, et neist ei ole ühtegi leitud kõige varasematest kalme osadest, vaid ainult II kalme IV-st, IV kalme V-st ja VI-st ning üks nõel isegi XII-st tarandist. Peale selle on nad kujult võrdlemisi sarnased pronksist karjasekppnõeltega, milledest enamik leiti I kalme idapoolsest tarandist, s. o. kalme nooremast osast. Arvesse võttes pronks- ja raudnõelte omavahelist sarnasust, nende esinemist kalmetes ja vastavaid Läti paralleele, võiks Virunuka kalmetest leitud nii rauast kui ka pronksist karjasekppnõelad arvata IV—V sajandisse.

Põhja-Eestis olid rauast karjasekppnõelad kasutusel meie ajaarvamise algul, hiljem on nad siit kadunud. Näib, et lõuna pool on nad püsinud kauem. Läti linnustel esi-neb neid veel IX sajandilgi.⁷⁹

Enamasti on karjasekppnõelad leitud üksikult. Et neid on kantud ka paariiviisi koos nõelte vahel oleva ketiga, näitab Virunuka II kalme lõunapoolsest äärevarest saadud leid (joon. 9:1). Keti keskosas on piklik vahelüli, milliseid on leitud Virunuka kalmetest üksikult veel teisigi.⁸⁰

Joonisel 9:8 kujutatud pronksist nõela peaks on väike aas. Tema vasteid on teada Põhja-Eestist Lagedi kalmest, Lätist Slavēka kalmest ja Kiviti asulast. Samasugune rauast nõel on leitud Kenteskalnsi linnuselt, kuid selliseid nõelu esineb ka Kirde-Poolas Ostróda alal.⁸¹ Arvestades nende nõelte dateeringuid, võiks Virunuka nõel pärineda kõige varem V sajandist. Umbes samasse aega tuleks dateerida ka kaks teist (joon. 9:4, 5) IV kalme hilisematest osadest leitud nõela.

Omaette tüübi moodustavad nõelad, milledest üks on kujutatud joonisel 9:7. Peale Virunuka kalmetest leitud nelja eksemplari⁸² on neid Kagu-Eestist teada veel Kambja Paali kalmest⁸³ ja Põhja-Lätist Viksna kalmest.⁸⁴ Põhja-Eestist on teada ainult üks sel-line nõel Malla kalmest.⁸⁵ Nende teadaolevate leidude järgi näib, et sellised nõelad on

⁷² H. Моога, EZL II, 363 ja 364.

⁷³ AI 4053:24; 4161:615; 4262:277 (joon. 9:2), 472, 737 ja 1092 (joon. 9:3).

⁷⁴ AI 4161:72, 111, 115, 291, 606, 780 (joon. 9:1).

⁷⁵ M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk 54—57.

⁷⁶ Sealsamas; AI 3669:1—33.

⁷⁷ AI 4161:615.

⁷⁸ A. Я. Стубавс, Раскопки городища Kenteskalns в 1954—1956 гг. Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции I. М., 1959, lk. 209 ja 210; tahv. I:26, 28.

⁷⁹ Э. Д. Шноре, Асотское городище. Рига, 1961, lk. 16, tahv. XI:1—8.

⁸⁰ AI 4161:554, 674.

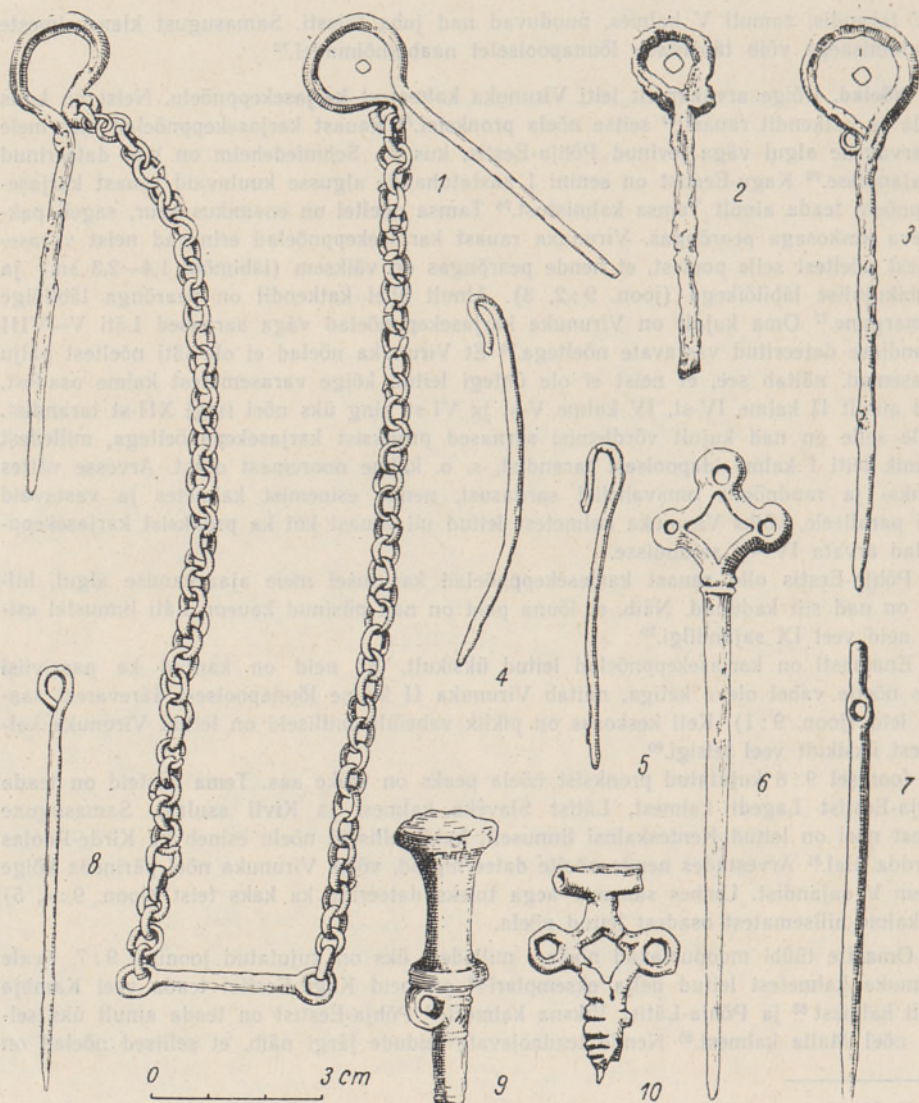
⁸¹ A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Laakt (Lagedi). Opetatud Eesti Seltsi toimetused XXIV. Dorpat, 1927, tahv. I:20; Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft VIII. Dorpat, 1877, tahvel I:12; A. Я. Стубавс, Раскопки городища Kenteskalns в 1954—1956 гг., tahv. I:30; W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, joon. 171:a.

⁸² AI 4161:99; 4262:276 (joon. 9:7), 808, 1205.

⁸³ 3235:112, 130.

⁸⁴ H. Моога, EZL II, lk. 219, joon. 28:1.

⁸⁵ R. Hausmann, Grabfunde aus Estland. Reval, 1896, tahv. III:60.

Joon. 9. Nõelu Virunuka kalmetest (AI 4161 : 780; 4262 : 277, 1092, 867, 147, 981, 276; 4161 : 303; 4262 : 811, 1241; 2 ja 3 rauast, teised pronksist).

iseloomulikud eeskätt Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete alale. Virunuka kalmetest leitud nõeltest pärinevad kolm nõela hilisematest taranditest (1 kalme idapoolne tarand, IV kalme XII tarand), kus enamik leiumaterjali kuulub V sajandisse. Ainult üks nõel saadi IV kalme V tarandist, kuhu on maetud aga kogu kalme kasutamisaaja vältel. Seega tuleks kõnesolevad nõelad dateerida mitte varasemasse kui V sajandisse.

Peale nende leiti rombiline peaga rinnanõel (joon. 9:6) ja nõela katkend (joon. 9:10). Viimast võiks samuti lugeda rombiline peaga rinnanõelte hulka, ehkki tal ülemise aasa asemel on torukene. Nõela rauast vars ei ole säilinud. Selle nõela katkend on mõnevõrra erandlik ja talle täpset vastet pole teada, kuid torukesi nõela peas esineb sageli mõnel teisel nõelatüübil, nagu näiteks Leedus levinud ketaspeaga nõeltel.⁸⁶ Mõle-

⁸⁶ Lietuvos archeologijos bruožai, lk. 215, joon. 140, 141; H. Moora, EZL, Tafeln zum I. Teil, tahv. X : 6, 7.

mad Virunuka nõelad võiksid olla enam-vähem üheaegsed. Täpselt on rombilise peaga nõelu raske dateerida, kuna neid esineb nii I aastatuhande esimese poole tarandkalmetes kui ka I aastatuhande teise poole leiumaterrajali hulgas.⁸⁷ Virunuka leidude hulgas on nad ühed hilisemad, kuna teine neist (joon. 9:10) asus IV kalme XIII tarandis, kus ka muu leiumaterrajal oli hiline. Seetõttu võiks Virunuka rombilise peaga nõelu pidada V sajandisse, võib-olla aga ka hilisemasse aega kuuluvaks.

Tarandkalmete leiumaterrajalile on üldiselt võõras ka IV kalmest leitud poolikujulise peaga nõela katkend (joon. 9:9). Sellised nõelad olid I aastatuhande esimesel poolel väga levinud Läti ja Leedu territooriumil balti hõimude kääbaste piirkonnas. Ilmselt pärineb ka kõnesolev Virunuka nõel sealt, kuuludes selle nõelatüübi varasemate eksemplaride hulka, mis on dateeritud II sajandisse.⁸⁸ Tema kalmesse sattumise aeg võib olla aga veidi hilisem, arvatavasti III sajandi algus, kuna X tarandis, kust nõel leiti, teisi nii varaseid leide ei esinenud.

Käevõrud ja sõrmused. Käevõrude poolst olid Virunuka kalmed võrdlemisi rikkad, sisaldades kokku 61 käevõru ja nende katkendit. Suurema osa neist moodustavad Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmetealal väga levinud õoneskumera (25 eksempl.) ja lamekumera (25 eksempl.) läbilõikega käevõrud.

Õoneskumeratest võrudest on enamik laiad, 1—2,8 sm, nõrgalt õoneskumerad ja ilustamata (joon. 11:5).⁸⁹ Ainult kahel võrul on otstes joonekesi (joon. 11:8) ja üks käevõru katkend on kaetud üleni kriipsukestega. Peale nende leiti veel laia õhukese ja üleni ornamendiga kaetud käevõru katkendid (joon. 10:8).⁹⁰ Õoneskumerad käevõrud on dateeritud pikka ajavahemikku, II—V sajandisse, kuna enamik neist on leitud kivi-kalmetest, kus suletud leide on väga harva ning seetõttu täpsemalt dateerida võimatu.

Virunuka laiade ornamendiga käevõrude katkendid (joon. 10:8) leiti koos ümmarguselõikelise massiivse käevõruga (joon. 12:8), millised pärinevad II—III sajandist.⁹¹ Nad asetsevad kahe suure kivi vahel vahetult üksteise peal. Kuna kõnesolevad võrud pärinevad IV kalme XII tarandist, võib neid dateerida III sajandisse.

Teine osa õoneskumeratest käevõrudest on kitsamad, 0,7—1 sm. Kahel neist on otsad ilustatud joonekestega (joon. 11:7)⁹², ühel katkendil on joonekestest ja ringikestest koosnev ornamend (joon. 12:6).⁹³ Kitsamad õoneskumerad käevõrud on olnud kasutusel III—V sajandil.⁹⁴ Samasse aega kuuluvad ka Virunuka kõnesolevad käevõrud.

Teiseks Kagu-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmetealal väga levinud tüübiks on lamekumera lõikega käevõrud, milliseid esines rohkesti ka Virunuka kalmetes. Selliste hulgas on nii teravate servadega eksemplare (joon. 10:13) kui ka massiivsemaid ja paksemaid (joon. 10:12; 11:6). Mõnel juhul on läbilõige muutunud peaaegu ümmarguseks (joon. 11:2) või neljakandiliseks (joon. 11:3). Ilustatud on seda laadi võrusid vähe. Kõige tavalisem on joonornament kas otstes või rühmiti tervel võrul (joon. 11:6). Esineb aga ka laiemaid sooni või soonte ja täkete kombinatsioone (joon. 10:12, 13; 11:3). Üks käevõru on kaetud kahelt realt ringikestega (joon. 10:10). Rikkalikuma ornamendiga on käevõru, mille otsad asetsevad vaheldumisi (joon. 11:1). Ta on ilustatud täkete ridade ja tembeldatud silmakestega. Lamekumera lõikega kitsad käevõrud on olnud kasutusel ühel ajal õoneskumerate käevõrudega kogu I aastatuhandete esimesel ja veel teiselgi poolel.⁹⁵

⁸⁷ H. Moora, EZL II, lk. 215.

⁸⁸ Sealsamas, lk. 179 ja 180.

⁸⁹ AI 4161: 43, 71, 365, 373, 446, 461, 462, 684, 693; 4262: 133 (joon. 11:5), 308, 586, 714, 715.

⁹⁰ Vasteid nendele on olemas Mūsina kalmest. (Vt. H. Moora, EZL, Tafeln zum I. Teil, tahvel XXIII: 7, 8.)

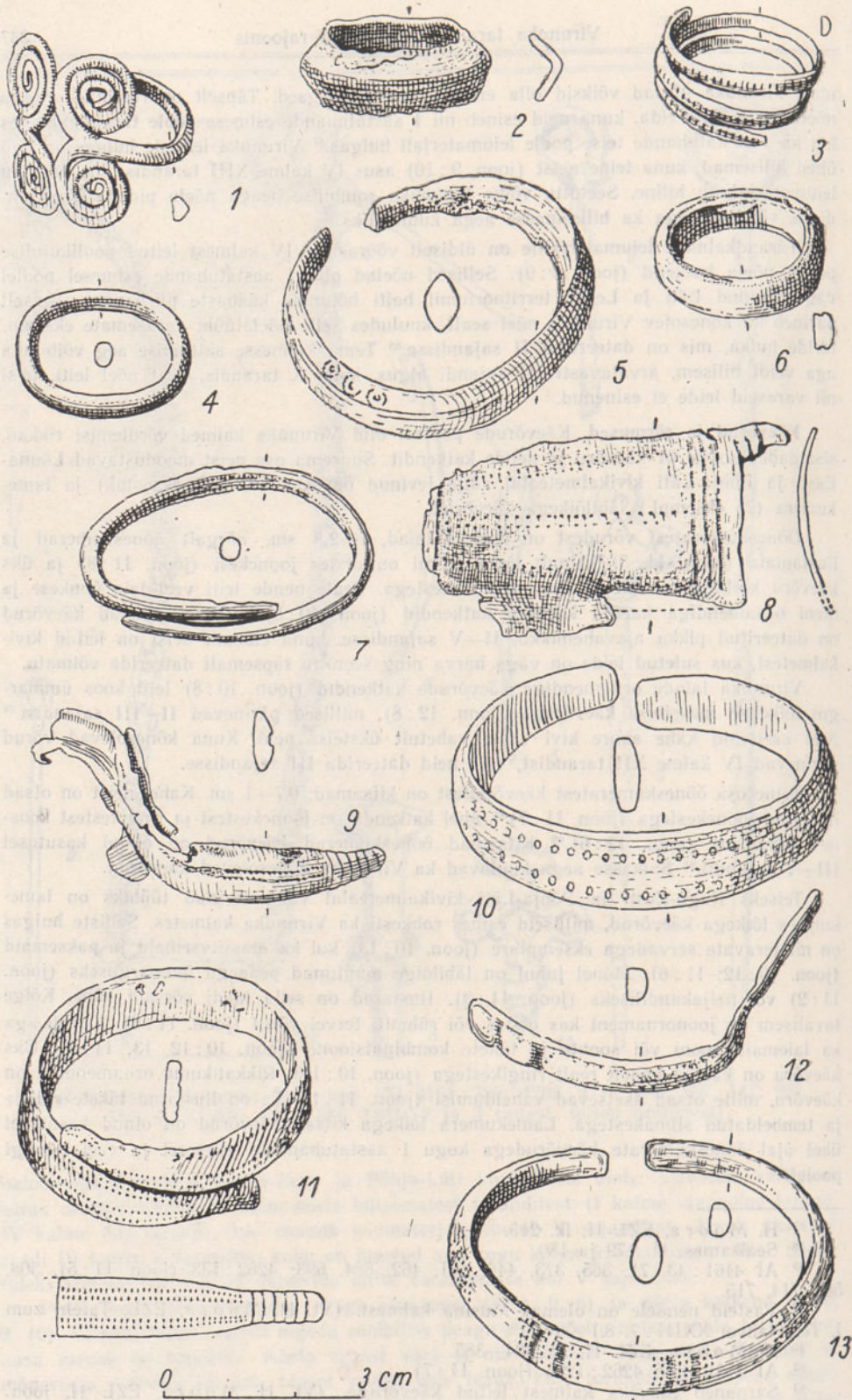
⁹¹ H. Moora, EZL II, lk. 384—385.

⁹² AI 4161: 199; 4262: 1226 (joon. 11:7).

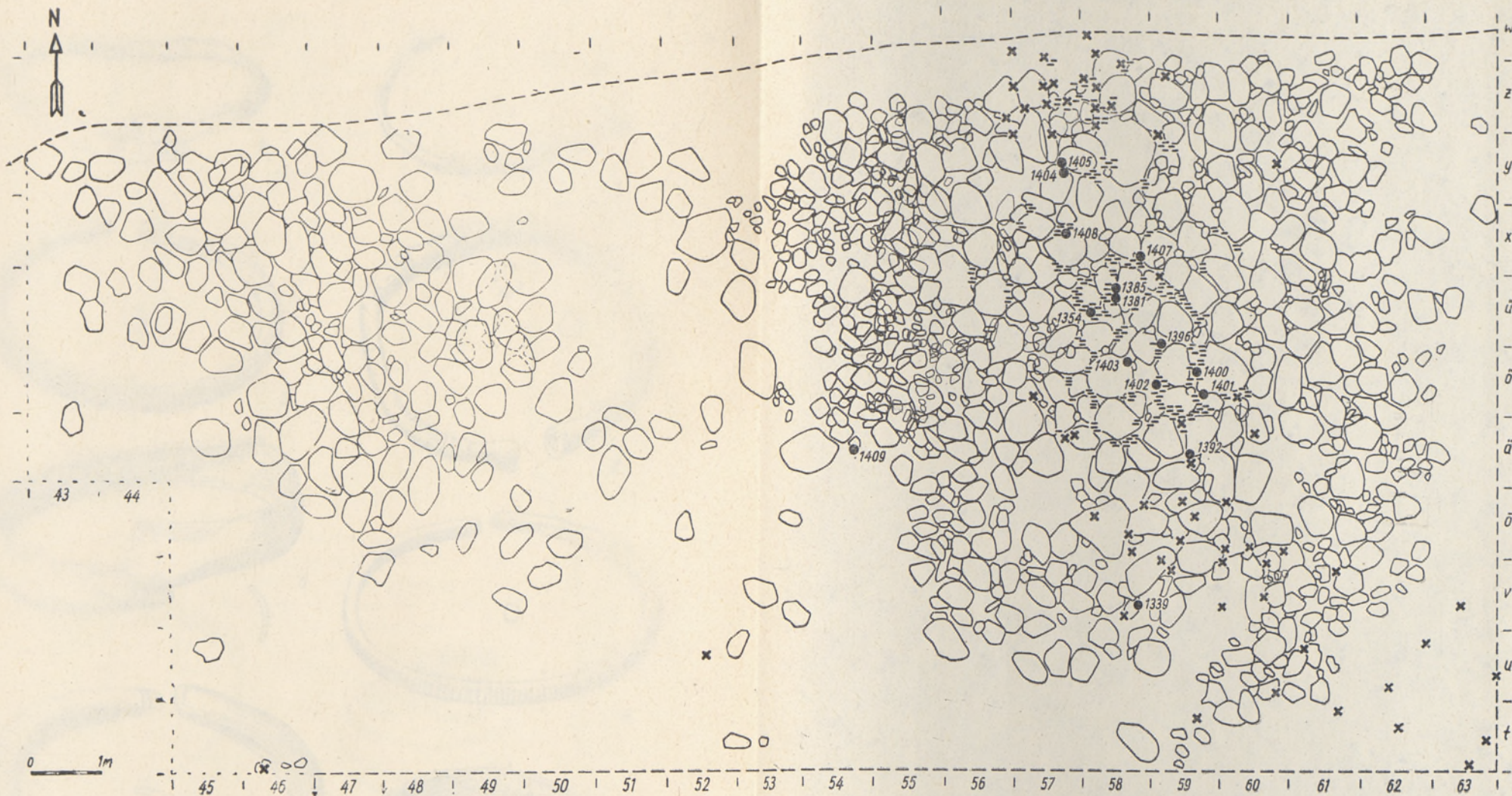
⁹³ Sarnaneb Slavēka kalmest leitud käevõruga. (Vt. H. Moora, EZL II, joon. 50:1.)

⁹⁴ Sealsamas, lk. 415.

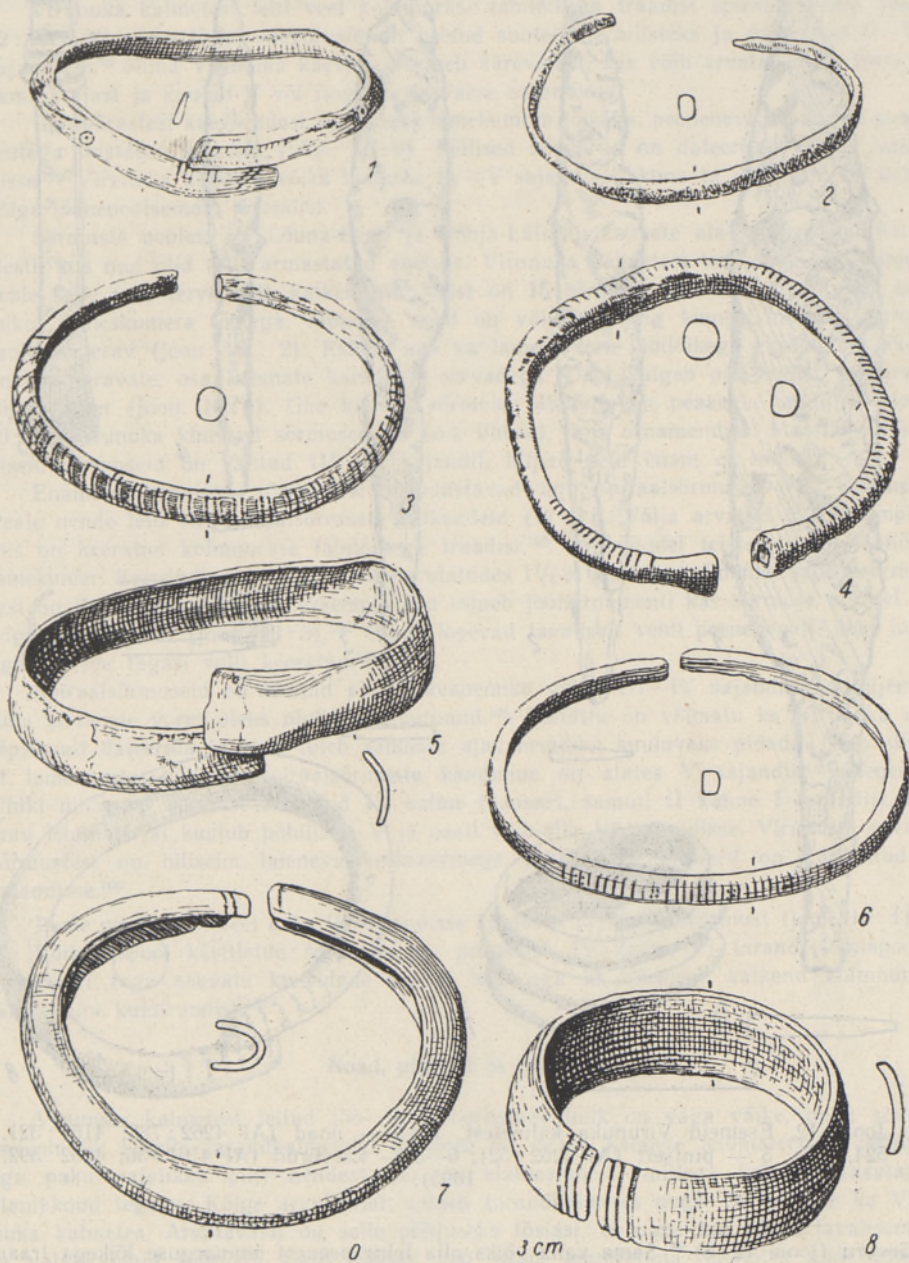
⁹⁵ H. Moora, EZL II, lk. 422.

Joon. 10. Sõrmuseid ja käevõrusid Virunuka kalmetest (AI 4262 : 774; 4161 : 634; 4262 : 39; 4161 : 30; 4262 : 28, 81; 4161 : 471; 4262 : 1094, 72, 748, 467; 4161 : 3; 4262 : 67).

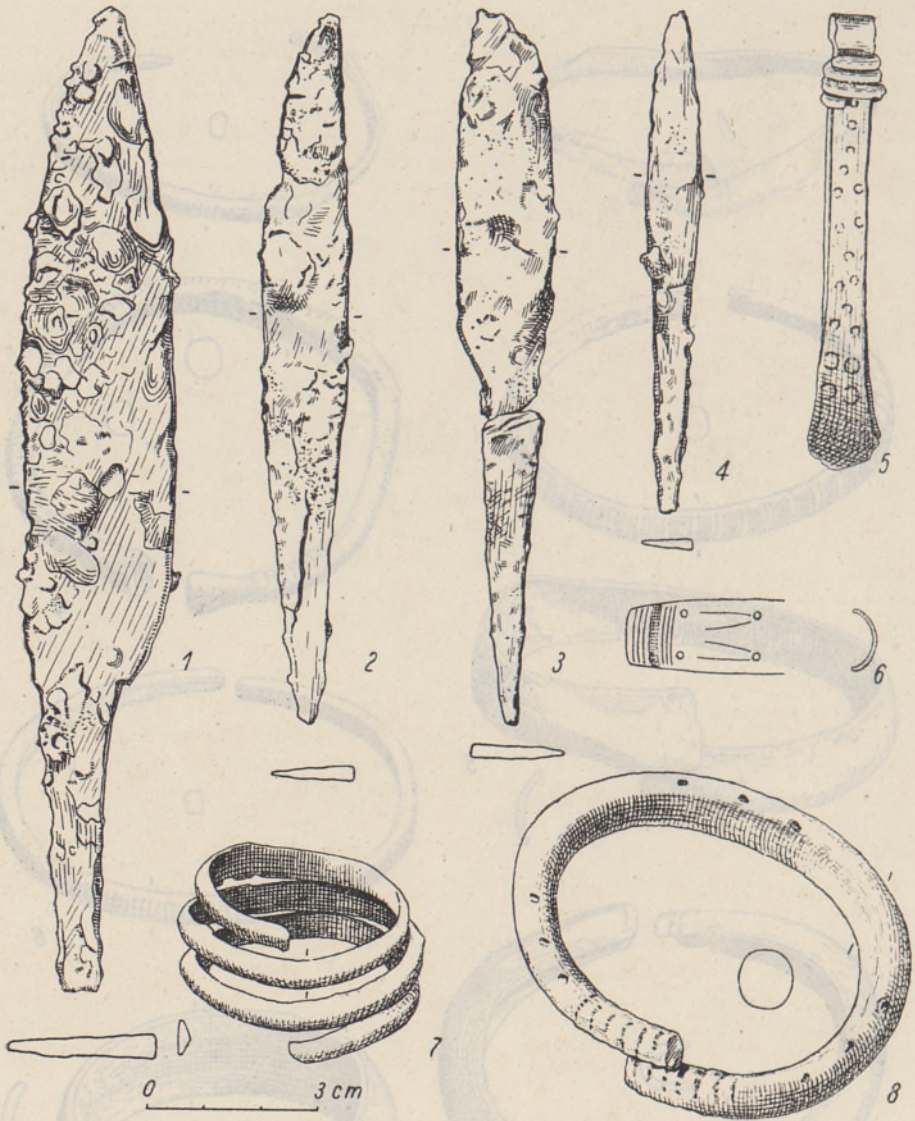
Virunuka V kalme plaan. Tingmärgid vt. tahvel II.

Joon. 11. Käevõrusid Virunuka kalmetest (AI 4262 : 966, 152; 4161 : 619; 4262 : 186, 133, 918, 1226; 4161 : 140).

Peale eespool kirjeldatud kahe tüübi leiti Virunuka kalmetest veel teisigi käevõrusid, milliseid üksikute eksemplaridena on teada ka Põhja-Läti kivi kalmetest, kuid mis on rohkem iseloomulikud lõuna pool asuvatele balti hõimudele. Sellised on paeljas ümmarguse otstega käevõru joonisel 10 : 11 ja kaks sama tüüpi käevõru katkendit, mis kuuluvad III—IV sajandisse.⁹⁶ III sajandisse kuulub ka ümmarguse läbilõikega massiivne

⁹⁶ Sealsamas, lk. 379.

Joon. 12. Esemeid Virunuka kalmetest. 1—4 — noad (AI 4262 : 783; 4161 : 321, 524, 707), 5 — pintsett (AI 4262 : 52), 6—8 — kävõrud (AI 4161 : 36; 4262 : 392, 1095).

kävõru (joon. 12 : 8).⁹⁷ Sama vana võiks olla teine peenest ümmarguse lõikega traadist vaheldumisi asetsevate otstega kävõru (joon. 10 : 7).

III sajandi lõpu või IV sajandisse võib dateerida kuuekaniliste kävõrude hulka kuuluva (joon. 10 : 5),⁹⁸ mille läbilõige on peaaegu ovaalne, samuti pinnalt soonitud kävõru katkendi, mille keskosas on kuuekanilise läbilõikega, otsad aga peenenevad. Harjalt on ta ilustatud kuuseoksataoliste täkete reaga, mis paikneb kahe soone vahel.

Raske on dateerida pasunaotstega kävõru (joon. 11 : 4). Kuid ta leiti IV kalme lääneosast, kus enamik leiumaterjalist kuulub III—IV sajandisse.

⁹⁷ Sealsamas, lk. 384 ja 385.

⁹⁸ Sealsamas, lk. 390—395.

Virunuka kalmetest leiti veel kolmnurkse läbilõikega traadist spiraalkäevõru (joon. 12:7). Läti sama tüüpi käevõrusid on peetud suhteliselt hilisteks ja dateeritud V—VII sajandisse.⁹⁹ Kuna Virunuka käevõru pärineb äärevarest, siis võib arvata, et ka tema on samast ajast ja kuulub V või isegi järgnevasse sajandisse.

Baltipärastest käevõrudest saadi veel lamekumera lõikega, peeneneva otsaga ja soonekestega ilustatud katkend (joon. 10:9). Sellised käevõrud on dateeritud III—V sajandisse.¹⁰⁰ Virunuka käevõru võiks kuuluda IV—V sajandisse, kuna ta on leitud IV kalme kõige läänepoolsemast tarandist.

Sõrmuste poolest on Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmete ala vaesem kui Kirde-Eesti, kus nad olid eriti armastatud eheteks. Virunuka kalmetest leiti siiski 49 sõrmust, peale selle veel terve hulk katkendeid. Neist on 15 sõrmust kinnised, massiivsed, enamikus õoneskumera lõikega. Mõnedel neist on välimine külg kumer, mõnedel katuse-taoliselt terav (joon. 10:2). Esineb aga ka lamekumera läbilõikega eksemplare. Neist on osa teravate, osa laiemate kandiliste servadega. Ühel kulgeb piki sellist servaranti sügav soon (joon. 10:6). Ühe kinnise sõrmuse läbilõige on peaaegu kandiline (joon. 10:4). Virunuka kinnised sõrmused on kõik lihtsad, ilma ornamendita. Massiivseid kinniseid sõrmuseid on kantud III—IV sajandil, hiljem neid enam ei esine.¹⁰¹

Enamiku Virunuka sõrmustest moodustavad aga spiraalsõrmused (27 eksempl.). Peale nende leiti siit spiraalsõrmuste katkendeid (17 tk.). Välja arvatud üks eksemplar, mis on keeratud kolmnurkse läbilõikega traadist,¹⁰² on kõikidel teistel traadi läbilõige lamekumer. Keerdude arv on aga erinev, ulatudes 1¼-st kuni 5-ni. Enamik spiraalsõrmustest on ilustamata. Mõnedel eksemplaridel esineb joonornamenti kas sõrmuse otsadel või kogu pealispinnal (joon. 10:3).¹⁰³ Otsad lõpevad tavaliselt veidi peenenevalt, ühel juhul aga on see tagasi rulli keeratud.¹⁰⁴

Spiraalsõrmuseid on kantud pika ajavahemiku vältel III—IV sajandini ja hiljemgi, ilma et nende vorm oleks oluliselt muutunud.¹⁰⁵ Seetõttu on võimatu ka Virunuka omi täpsemalt dateerida ja neid tuleb samasse ajavahemikku kuuluvaks pidada. Näib siiski, et lamekumera lõikega spiraalsõrmuste kandmine on alates V sajandist vähenenud. Ühtki niisugust sõrmust ei leitud IV kalme idaosast, samuti II kalme I tarandist, kus muu leiumaterjal kuulub põhiliselt V ja osalt võib-olla VI sajandisse. Virunuka spiraalsõrmustest on hilisem laieneva keskkeermega eksemplar, milliseid on dateeritud V sajandisse.¹⁰⁶

Peale nende leiti veel kaks IV sajandisse kuuluvat prillspiraalsõrmust (joon. 10:1).¹⁰⁷

Kõik eespool käsitletud sõrmused on pronksist. IV kalme VI tarandi lõunapoolse otsamüüri taga asuvate kiviridade vahelt leiti aga ka sõrmuse katkend kolmnurkse läbilõikega kuldtraadist.¹⁰⁸

Noad, pintsett ja odaotsik

Virunuka kalmetest leitud töö- ja tarberiistade hulk on väga väike, nagu see on iseloomulik kõigile tarandkalmetele. Seetõttu on nende kalmete leiumaterjal ühekülgnega paku vajalikku pilti nendest töö- ja elatusaladest, millega kalmeid kasutanud elanikkond tegeles. Kõige arvukamalt esineb tarandkalmetes nuge. Nii oli see ka Virunuka kalmetes. Arvatavasti on selle põhjuseks tõsiasi, et nuge kui kõige tavalisemaid ja vajalikumaid tööriistu kanti kaasas vöö külge kinnitatuna, mistõttu nad sattusid kalmetesse sagedamini kui muud tööriistad.

⁹⁹ H. Moora, EZL II, lk. 453.

¹⁰⁰ Sealsamas, lk. 398 ja 399.

¹⁰¹ Sealsamas, lk. 458.

¹⁰² AI 4262 : 139.

¹⁰³ AI 4161 : 29, 376; 4262 : 39 (joon. 10 : 3), 45, 625 ja 710.

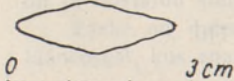
¹⁰⁴ AI 4262 : 21.

¹⁰⁵ H. Moora, EZL II, lk. 458—462.

¹⁰⁶ Sealsamas, lk. 462.

¹⁰⁷ Sealsamas, lk. 463.

¹⁰⁸ AI 4262 : 1012.

Joon. 13. Odaotsik
(AI 4262 : 1000).

Enamik nuge on halvasti säilinud, mistõttu algset vormi oli võimalik kindlaks määrata ainult 12 eksemplaril. Suuremal osal neist toimub üleminek teralt rootsule laugjalt, selg on veidi kumer (joon. 12 : 4) või siis peaaegu sirge (joon. 12 : 2). Pikkus seda tüüpi nugadel on 9—17 sm. Nende nugade hulgas on eksemplare, mille laius on teiste omast suurem, ulatudes kuni 2,5 sentimeetrini. Üks selline nuga erineb teistest selle poolest, et tal on rootsult terale ülemineku kohal väike säik (joon. 12 : 1). Teise tüüpi kuuluvad noad, millel üleminek rootsult kas seljale või siis ka terale toimub astanguliselt (joon. 12 : 3). Noa pidemed on olnud puust ning neist on säilmeid mitme noa rootsu küljes.

Kumera seljaga ja rootsult terale laugja üleminekuga nuge on kivikalmete alal tarvitatud III—V sajandil,¹⁰⁹ astanugega nuge aga pika aja kestel hiljemgi.

Tarberiiistadest leiti tembeldatud silmakestega ilustatud pronksist pintsett (joon. 12 : 5), mis leiukohta (IV kalme kõige läänepoolsem tarand) arvestades võiksid kuuluda IV—V sajandisse.

Ainsa relvana leiti IV kalme põhjapoolsest äärevarest odaotsik (joon. 13), mis kujult sarnaneb Ida-Läti kääbastealal III—V sajandil kasutusel olnud odaotsikutega.¹¹⁰

Keraamika

Keraamikat esines Virunuka kalmetes rohkesti, kokku üle 15 500 killu. Põhiliselt jagunevad need käsitsi vormitud nõude killud savi koostiselt kolme liiki. Esimesse kuuluvad killud, mis koosnevad jämeda kivipurruga segatud savist ja on nõrgemini põletatud, teise — peeneteralise liivaga segatud tihedast savist nõud, millel on sile, mõnikord kiilas pind, kolmandasse — nõud, mis nii savi koostiselt kui ka põletuse astmelt asuvad kahe eelmise liigi vahepeal.

Keraamikat esineb kalmete kõigis osades, eriti rohkesti aga äärevaredest. Kõige rikkalikumalt leiti keraamikat lõunapoolsest äärevaredest, eriti nende tarandimüüride tagustest osadest. Äärevaredeste on asetatud terveid nõusid, mis pealelaotud kivide all on purunenud. Siit leitud kildudest läks korda rekonstrueerida mitmed nõud (tahv. VII, VIII). Tarandite sees asuvad savinõukildude pesad on väiksemad ja ühe ning sama nõu killud ei asu alati koos, nagu äärevaredest, vaid laiali tarandite eri osades. Arvatavasti on kalme keskosa korduvate matmistega segamini aetud. Enamikul juhtudel asetsevad koos koredad, kivipurrulisest savist ja peeneteralisest savist siledade pindadega nõude killud. Oletatakse, et neid eri liiki nõusid on kasutatud eri otstarbel: esimesi toiduvarade hoidmiseks, teisi lauanõudena.¹¹¹ Kuna need kaks liiki esinevad peaaegu alati

¹⁰⁹ H. Moora, EZL II, lk. 540—542.

¹¹⁰ H. Moora, Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Ile, Kreis Jelgava, Lettland. Congressus secundus archaeologorum Balticorum, Rigae 19.—23. VIII. 1930. Rigae, 1931, lk. 457; H. Moora, EZL II, lk. 513—516.

¹¹¹ H. Moora, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn, 1955, lk. 61.

kõrvuti ka teistes Kagu-Eesti tarandkalmetes, eriti aga äärevaredes, siis võib arvata, et ühtedega on toileagesetele uskumustele ja kommetele vastavalt asetatud kalmesse toitu, teised aga kõrvale pandud lauanõudena. Savinõude rohkem äärevaredes viitab sellele, et ka peesid on peetud rohkem kalme äärtele. Paistab silma, et lõunapoolsete tarandite taga on savinõukilde rohkem. Analoogiline pilt keraamika osas esineb ka teistes rohkem uuritud Kagu-Eesti kalmetes (Jaagupi, Paali ja Sadrametsa kalme).

Keraamikat esineb üldse rohkem lõunapoolsetes, eriti Kagu-Eesti hõimude kalmetes, Kirde-Eesti tarandkalmetes leidub teda vähem. Mõnevõrra keraamikarikkamad on Kesk-Eesti ja ka Saaremaa kalmed.¹¹² Kahjuks on meil vähe keraamikat Põhja-Lätis asuvatest tarandkalmetest, kuid Salenieki (Rezekne raj.) ja mõnedest teistest kalmetest saadud leidude põhjal võime arvata, et siingi esines keraamikat rohkesti. See kajastab teatud erinevust eesti põhja- ja lõunapoolsete hõimude surnutekultuses.

Toidu toomisest kalmetele ja selle hingedele ohverdamisest on teateid ka hilisemas etnograafilises materjalis. Neiski pärinevad sellekohased ülestähendused peamiselt Lõuna-Eestist. M. J. Eiseni teadetele on ohverdama käidud näiteks Sadrametsa kivikalmet mitte kaugel asuval, praegu juba lõhutud Ortemäe kivikalmel.¹¹³ Setudel on haudadel söömise ja peiede pidamise komme säilinud kuni tänapäevani. Hilisemate mälestuspidustustega võime ühendada rohkem küll neid savinõukilde, mis on leitud kalmete ülemistest kihtidest, s. o. kividepealsest mullast ja pealmise kivikihi vahelt.

Virunuka IV kalme idapoolse osa kaevamisel püüti pealmiste kivide vahel olnud savinõukillud eraldada nendest, mis asusid suurte täite kivide vahel või äärevaredes alumise kivikihi vahel ja all. Kahjuks ei ole seda tehtud teiste kalmete puhul. Edaspidi tuleks aga kivikalmete kaevamisel rohkem silmas pidada keraamika paiknemist kalme eri kihtides. Kuna võib eeldada, et osa keraamikat ei ole sattunud kalmesse ühel ajal matustega, vaid hiljem, seoses surnute mälestamisega, siis võiks selline meetod kaasa aidata keraamika eri liikide vanuse täpsustamiseks.

Kõige arvukamalt leiti I rühma kuuluvat keraamikat, mis moodustab 64 protsenti kogu Virunuka keraamikast. See on tavaliselt helepruuni värvi, paksude seintega ja halvasti põletatud. Enamasti on nõude välispind kaetud tekstiilivajutustega. Ainult väikesel osal kildudest on pinnad lihtsalt tasanatud. Riibitud keraamikat leiti ainult mõned killud.¹¹⁴ Nõude keskmiseks kõrguseks on olnud 18–20, põhja läbimõõt 12–14 sm. Kuid on olnud ka suuremaid nõusid, mida võib arvata mõnede küljetükkide väga väikese kumeruse põhjal. Oma kujult on tekstiilkeraamilised nõud olnud lameda põhjaga, ämbri- taolised, põhja suunas kitsenevate külgedega ja veidi sissepoole nõgusa võrikuga (tahv. VII : 2) või siis keskpäigast veidi möhkja kehaga ning sirge ja püstja äärega (tahv. IX : 1). Need mõlemad vormid on omased Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmeteala jämedama, kivipurrulise koostisega keraamikale, sealhulgas ka riibitud keraamikale.¹¹⁵ Tekstiilivajutustega on tavaliselt kaetud nõu kehaosa, alumine serv ja ülaäär aga on 1–1,5 sm laiuselt koe jälgedeta. Profileeritud ülaosaga nõudel ulatub tekstiilivajutus kuni nivendini. On ka erandeid, kus niisuguse vajutusega on kaetud kogu nõu pind kuni ääreni. Mõnikord esineb tekstiili jälgi ka nõu põhja all, enamasti on see aga tasanatud.

Üks osa sellesse rühma kuuluvast tekstiilkeraamikast koosneb veidi teistsuguse koostisega savist, mis on tihedam, sisaldab peent kivipurdu ja liiva. Niisugusest savist valmistatud nõud on õhemate seintega, tugevamini põletatud ja sageli veidi punaka värvusega. Näib, et see tekstiilkeraamika on hilisem. Teda esines rohkesti IV kalme kagunurgas asuvas kivivares, mis on kalme üks hilisemaid osi. Samasugust tekstiilkeraamikat

¹¹² Rohkesti savinõukilde leiti näit. 1963. aastal kaevatud Liiva-Putla tarandkalmet Saaremaal.

¹¹³ M. J. Eisen, Eesti mütoloogia, III. Esivanemate ohverdamised. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 1920, nr. 19. Tallinn, 1920, lk. 100.

¹¹⁴ AI 4262 : 1370, 1373, 1374 jne.

¹¹⁵ R. Snore, Izrakumi Salenieku «Kaža kapos» Maksasānu pagastā, Senatne un Māksla II. Rīga, 1936, lk. 31 ja 41; H. Moora, EZL II, lk. 560, joon. 82; S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 31.

on leitud ka Läti NSV-st Kiviti asula (I aastatuhande teine pool e.m.a. — VI sajand m.a.j.) pealmistest korrimestest.¹¹⁶

Tekstiili koe jäljed on kujult väga mitmekesised. Esineb lai ja lamedaid, korrapärase ja ebakorrapärase reljeefiga vajutusi (tahv. IX : 1, 5), kuid nende kõrval ka väga peeni ja teravaid jälgi (tahv. IX : 2). Viimased ei ole nähtavasti tehtud tekstiiliga, kuna nad on koe jaoks liiga teravad ja sügavad, vaid kujutavad endast arvatavasti tekstiilivajutuste imiteeringut. Sellise vajutusega keraamikat on rohkesti leitud ida poolt, Pihkva ümbruse linnustelt, kuid ka Kagu-Eestist Rõuge linnamäe varasematest kihtidest¹¹⁷ ja Kagu-Lätist Kiviti asulast. Üldse on Virunuka tekstiilkeramikat suur sarnasus Kiviti asula tekstiilkeramikaga. Tekstiiljäljed vajaksid veel lähemat uurimist, kuna nad annavad suurepäraselt materjali ka tekstiili enda tundmaõppimiseks.

Eesti ja Läti NSV-s kohtab tekstiilkeramikat juba alates hilisest neoliitikumist. Teda on leitud Akali ja Kullamäe, Iča, Kreiči ja Sarnate neoliitilistes asulates.¹¹⁸ Tekstiilkeramikat leidub ka I aastatuhandest e.m.a. pärinevates kindlustatud asulates, nagu Asvas, Iru ja Otepää linnuse varasemates kihtides, samuti varastes linnustes Läti NSV-s.¹¹⁹ Peale selle esineb tekstiilkeramikat veel Põhja-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmetes, nagu näiteks Muuksi ja Bullu muiža kalmes¹²⁰. Tekstiilkeramikat on leitud ka Kirde-Eestis asuvalt meie ajaarvamise algusesse dateeritud Koila linnuselt.¹²¹

Tekstiilkeramika levikut jälgides näeme, et ida suunas leidub teda Pihkva linnuse alumistes kihtides ja Velikije Luki ümbruse varastes linnustes.¹²² Veelgi ida poole on tekstiilkeramika levinud Djakovo kultuuri linnustes Oka ja Volga ülemjooksu piirkonnas.¹²³

Tekstiilkeramika püsib edasi ka I aastatuhande esimesel poolel, kuid tema leviku- piirkond Baltimaadel on nüüd muutunud kitsamaks. Kui meie ajaarvamise eelsetel sajanditel oli tekstiilkeramikat leidunud, kuigi vähesel määral, ka Läti ja Eesti lääneosades ja Eesti põhjaosas, siis nüüd esineb teda vaid Põhja- ja Ida-Lätis kivikalmete piirkonnas ja Kagu-Eesti lõunaosas, peamiselt Võru alarühma kalmetes, kuhu kuuluvad ka Virunuka kalmed. Siit põhja poole väheneb tekstiilkeramika osatähtsus järjest ning teda asendab riibitud keraamika. Nii leiti Tartust lõuna pool asuvas Paali kalmes tekstiilkeramika kõrval juba rohkesti riibitud keraamikat,¹²⁴ mõned kilomeetrid eemal asuvas

¹¹⁶ Lejumaterjal Läti NSV TA Ajaloo Instituudis.

¹¹⁷ М. Шмидехельм, Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии. Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I. М., 1959, lk. 163.

¹¹⁸ Л. Ю. Янитс, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайги (Эстонская ССР). Таллин, 1959, lk. 143 j.; Э. Шноре, Асотское городище. Рига, 1961, lk. 112.

¹¹⁹ А. К. Вассар, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1955, lk. 120 ja 123; Muistsed Eesti linnused, lk. 34, joop. 12 : 4, 5; lk. 77, joop. 42 : 3; AI 4036; Л. В. Ванкина, Археологические памятники I тысячелетия до н. э. на территории Латвийской ССР. КСИИМК, XLII. М., 1952, lk. 70.

¹²⁰ А. Вассар, Drei Steinkistengräber aus Nordestland. OES aastaraamat 1937, I. Tartu, 1938, lk. 357, tahv. 20 : 8; V. Ginters, Die Steinkistenhügelgräber von Bullu muiža. Congressus Secundus, Rigae, 1931, lk. 423—436; tahv. VIII.

¹²¹ М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 45.

¹²² С. А. Тараканова, Раскопки в Псковском Кремле. КСИИМК, XXI. М., 1947, lk. 143 ja 144; Я. В. Станкевич, Итоги археологических работ 1950 года в Великолукской области. КСИИМК, XLVIII, М., 1952, joop. 32 : 1—4; Я. В. Станкевич, Исследование памятников первого тысячелетия нашей эры в верховьях Западной Двины за 1949—1951 года. КСИИМК, 52. М., 1953, lk. 63, joop. 21 : 2; Я. В. Станкевич, Древнейшие укрепленные поселения в верхнем течении Западной Двины. Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1955, lk. 99, tahv. XIX : 1—2, XXI.

¹²³ О. Н. Бадер, Древние городища на Верхней Волге. Материалы и исследования по археологии СССР, № 13. М.-Л., 1950, joop. 7, 14—17; П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. Материалы и исследования по археологии СССР, № 5. М.-Л., 1941, lk. 43 ja 44.

¹²⁴ AI 3235.

Jaagupi kalmest aga saadi peamiselt riibitud keraamikat, tekstiilkeraamikast esines vaid paar kildu.¹²⁵

Põhja-Läti tarandkalmetest ei ole tekstiilkeraamikat teada, kuna sealseid kalmeleidu pärinevad XIX sajandi lõpul toimunud kaevamistest, millal keraamikale ei pööratud tähelepanu ja seda peaaegu ei kogutud. Et selleski piirkonnas on tekstiilkeraamika siiski kasutusel olnud, nähtub kaevamistest Cēsise rajoonis Priekuļi mehhaniseerimiskooli juures.¹²⁶ Siin kaevatud VII—VIII sajandisse kuuluvad latgali matused paiknesid kivilkalmel lähedal ja asetsevad vanemas kultuurikihis, mis sisaldas üsna rohkesti tekstiilkeraamikat.

Tekstiilkeraamika leiupiirkond kulgeb Põhja-Lätist edasi kagu suunas, Ida-Lätises. Siit on tekstiilkeraamikat teada Nauduševa kivilkalmest (Balvi raj.), edasi Salenieki kalmetest, eriti rohkesti aga vabariigi kaguosas Kivti asulast,¹²⁷ kus varasem osa tekstiilkeraamikast kuulub juba meie ajaarvamise eelsetesse sajanditesse.

Kagu-Lätist ulatub tekstiilkeraamika levikuala veel edasi kagu suunas, Valgevene põhjaossa, kus teda on leitud Lovati jõe ülemjooksul asuvatest I aastatuhande esimese poolde kuuluvatest linnustest.¹²⁸ Siin on tekstiilkeraamika leviku lõunapiir. Daugavast lõuna pool, samuti Leedu kirde- ja idaosas domineerib juba riibitud keraamika,¹²⁹ tekstiilkeraamikat seal ei esine. Küll aga leidub tekstiilkeraamikat Volga ülemjooksu linnustes kuni IV—V sajandini.¹³⁰ Tekstiilkeraamika levik Eesti kaguosas ja Ida-Lätis I aastatuhande esimesel poolel näitab, et see ala on jäänud tihedatesse sidemetesse idapoolse djakovo kultuuri alaga, s. o. piirkonnaga, millega olid tihedad sidemed juba I aastatuhande teisel poolel e.m.a.

Teist liiki, s. o. paremini põletatud, sileda, mõnikord peaaegu kiila pinnaga keraamika moodustab Virunuka kalmetest leitud savinõukildudest 26 protsenti. Sellised nõud, nagu eespool märkisime, on valmistatud tihedast liiva või peene kivipurruga segatud savist. Värvus on neil tavaliselt helepruun, mõnel puhul pruunikashall või tumed.

Oma kujult on seda liiki nõud veidi rohkem või vähem nõgusa võrikuosaga. Lähtudes nõude alumise osa kujust on H. Moora seda liiki nõud kahte rühma jaotanud.¹³¹ Sellest liigitusest võib lähtuda ka Virunuka kiilapinnalise keraamika kirjeldamisel. Ühe rühma moodustavad nõud, millede keha on kergelt väljapoole kumer (tahv. VII : 1). Sellised nõud tuginevad tavaliselt kitsale randile — alasele. Teise rühma kuuluvate nõude kehad on sissepoole veidi nõgusad (tahv. VIII : 2) või ämbritaoliselt sirge seinaga (tahv. VIII : 1), põhi aga lame.

Kaks nõu põhja on ilustatud. Tahvil IX : 4 kujutatul leiduvad sügavatest lohukestest kontsentrilised ringid, teisel juhul (tahv. IX : 6) on tegemist reljeefse ornamendiga. Vas-teid pole seni kummalegi teada. Teadmata on ka ühe nõu alarandis esinevate augukeste otstarve (tahv. IX : 3).

Võrreldes tekstiilkeraamiliste nõudega, on kiilapinnalised olnud väiksemad: kõrgus 7—12 sm, läbimõõt 7—18 sm.

Kagu-Eesti tarandkalmete piirkonnas on kiilapinnalist keraamikat kasutatud laial-

¹²⁵ S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 33.

¹²⁶ K. Ozola, Arheoloogiskie izrakumi Cēsu raj. Priekuļi lauksaimniecības mehānizācijas tehnikuma teritorijā. Referātu tēzes zinātniskai sesijai, veltītai 1958. gada arheoloģiskiem izrakumiem un etnografiskai ekspedīcijai Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1959, lk. 33.

¹²⁷ Э. Шноре, Асотское городище, lk. 113; R. Šnore, Die Hügelgräber und Steinsetzungen der römischen Kaiserzeit bei Salenieki (Lettland). OES aastaraamat 1932. Tartu, 1935, joon. 9; R. Šnore, Izrakumi Salenieku «Kara kapos» Makašānu pagastā. Senatne un Māksla II. (Rīga) 1936, joon. 5 : 14, 11 : 7; E. Šnore, Izrakumi apmetnē un kapulaukā Ludzas rajona Kivtu ciema Lielajā Apariņā. Referātu tēzes Rīga, 1959, lk. 23.

¹²⁸ Л. В. Алексеев, Археологические памятники железа в среднем течении Западной Двины. Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I. М., 1959, lk. 276—277.

¹²⁹ Lietuvos archeologijos bruožai, lk. 243, joon. 170.

¹³⁰ П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. Материалы и исследования по археологии СССР, № 5, lk. 44.

¹³¹ H. Moora, EZL II, lk. 559.

daselt. Peale Virunuka kalmete on teda rohkearvuliselt leitud Sadrametsa, Paali, Jaagupi ja teistest selle piirkonna kalmetest,¹³² kuid ka Põhja-Läti tarandkalmetest ja Kagu-Lätist Kivti asulast.¹³³ Viimastest leitud kiilapinnaline keraamika on nagu tekstiilkeraamikagi nii oma kujult kui ka koostiselt väga lähedane Virunuka vastavale keraamikale. Põhja-Eesti tarandkalmetest, kust keraamikat on vähe, on kiilapinnalistest savinõudest leitud vaid üksikuid kilde.¹³⁴

Peene liivaga segatud savist ja kiila pinnaga savinõukilde kohtab juba eelmise perioodi kivikirstkalmetes ja kindlustatud asulates, kuhu seda laadi keraamika on ilmunud läbikäimise tulemusena Visla ja Oderi suudmealal asunud lužitsi hõimudega.¹³⁵ Võimalik, et hiljem on tulnud mõjutusi ka ida poolt, mis aga veel uurimist vajab. Meie ajaarvamise I aastatuhande esimesel poolel kodunes see keraamika liik tarandkalmete piirkonnas, kus püsis kasutusel veel aastatuhande teisel poolelgi.¹³⁶

Kolmandat liiki, mis nii koostise, põletuse kui ka pinna sileduse poolest moodustab vaheastme kahe eespool kirjeldatud liigi vahel, esineb Virunuka keraamikas 10 protsenti. Oma kujult sarnanevad need eespool kirjeldatud kiilapinnalise keraamika teise rühma nõgusa võriku, ämbritaolise või veidi sissepoole kaarduva keha ja lameda põhjaga nõudega. Erinevuseks, mis ei luba neid nõusid kiilapinnalise keraamika hulka lugeda, on savi koostis ja pinna töötlus. Need nõud on valmistatud veidi jämedamast, peent kivipurdu ja liiva sisaldavast segust. Sellest tingituna on nende seinad veidi paksemad kui kiilapinnalistel. Ka pealispinnalt ei ole nad nii hästi silutud, vaid on karedad. Värvuselt on siia rühma kuuluvad nõud kiilapinnalistest keraamikast veidi punakama tooniga. Koostise ja värvuse poolest on neil teatud sarnasus kõige hilisema tekstiilkeraamikaga, millele mõnel juhul on üle kandunud ka selle rühma nõude kuju.

Peent kivipurdu sisaldavast savist, tasandatud pinnaga nõude kilde on leitud ka teistest Kagu-Eesti tarandkalmetest.¹³⁷ Et selline keraamika on levinud ka Põhja- ja Ida-Läti kivikalmete alal, näitavad leiud ühest Strante (Velna kravanda) ja Kaugars II kalmetest ning Kivti asulast.¹³⁸

Tarandkalmetest leitud keraamikat ei ole kahjuks võimalik kronoloogiliselt täpsemalt määrata, kuna leiumaterjal asub nendes kalmetes ajaliselt segamini. Näib, et eespool kirjeldatud keraamika liigid on püsinud pikka aega kaunis muutumatuna. Kogu Virunuka kalmete kasutamise aja jooksul on püsinud edasi juba kivikirstkalmetest ja kindlustatud asulatest tuntud kaks põhilist savinõude liiki: jäme kivipuruline keraamika, mille pealispinnal on sageli tekstiilivajutused (või riiped) ja peenema koostisega siledaseinaline keraamika. Mõningaid väiksemaid muutusi võib tähele panna küll tekstiilkeraamiliste nõude juures, eriti savi koostises, mis muutub aegamööda tihedamaks ja temas sisalduv kivipurud peenemaks. Virunuka IV kalme kagupoolsest varest, s. o. kalmistu kõige nooremast osast, leiti tekstiilkeraamikat, mis on valmistatud eriti tihedast savist ja omab veidi punakat värvust. Leiukoht lubab teda pidada muust tekstiilkeraamikast hilisemaks. Samasuguse tekstiilkeraamika kilde on leitud Kivti asulast, kus nad asetsevad peamiselt kõrgetes korrustes. Paralleelselt selle hilise, punaka tekstiilkeraamikaga on kasutusel olnud samasuguse koostisega siledamaseinaline keraamika, mida eespool kirjeldati kolmanda liigina. Ka seda keraamikat leiti rohkesti IV kalme kagupoolsest varest. Millal kolmandasse liiki arvatud keraamika tarvitusele tuli, ei ole tarandkalmete materjalide varal seni

¹³² AI 4252 ja Valga Rajoonidevaheline Koduloomuseum; AI 3235; S. Lau, Jaagupi tarandkalmel, lk. 32.

¹³³ H. Moora, EZL II, lk. 559; E. Snore, Izrakumi apmetnē un kapulaukā Ludzas rajona Kivtu ciema, lk. 23.

¹³⁴ M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 172.

¹³⁵ Sealsamas; R. Indreko, Asva linnus-asula. Muistse Eesti linnused. Tartu, 1939, lk. 50, joon. 23; H. Moora, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 80.

¹³⁶ M. X. Шмидехельм, Городище Рыуге в Юго-восточной Эстонии, lk. 164—165.

¹³⁷ Näiteks Jaagupi, Sadrametsa, Paali kalmest; vt. S. Lau, Jaagupi tarandkalmel, lk. 32.

¹³⁸ H. Moora, EZL, Tafeln zum I. Teil, tahvel XL: 12—14.

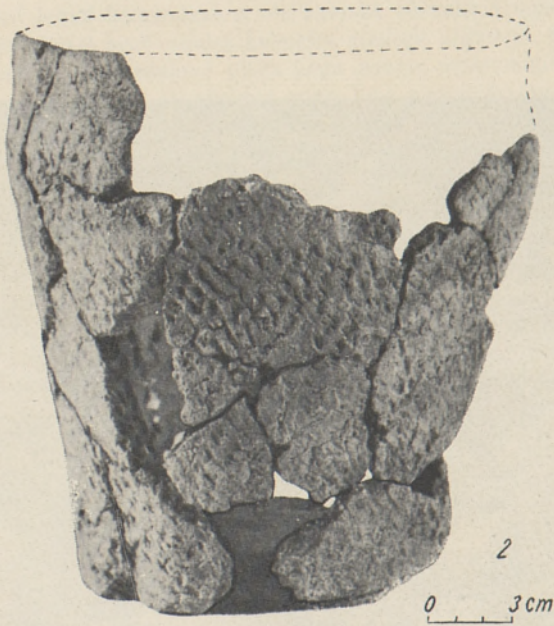
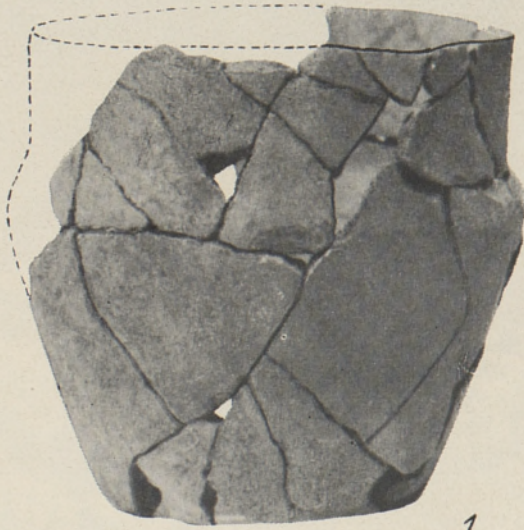

Virunuka I kalme kagust.

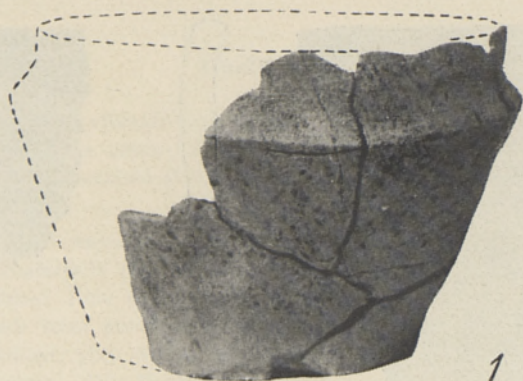

Täitekivid II kalme I tarandis.

TAHVEL VII

Keraamikat Virunuka kalmetest
(AI 4161 : 772; 4262 : 1018).

0 3 cm

Keraamikat Virunuka kalmetest
(AI 4161 : 757, 725).

TAHVEL IX

Keraamikad Virunuka kalmetest (AI 4161 : 736, 552, 396; 4262 : 993; 4161 : 137; 4262 : 849).

korda läinud selgitada. Et ta on aga rohkesti tarvitusel olnud ajajärgul, müllal riibitud ja tekstiilkeramikaga hakkavad kaduma, näitab tema esinemine Virunuka kalmetes koos hilise tekstiilkeramikaga, samuti Jaagupi kalme hilisemates, IV—V sajandisse dateeritud tarandites, kus riibitud keramikat esines vähe.¹³⁹

Järeldusi

Virunuka tarandkalmed võimaldavad jälgida ühiskondlik-majanduslike suhete arengut Kagu-Eestis ligi viiesaja aasta vältel. Nii kalmete ehituse kui leiumaterjali põhjal võib öelda, et need kalmed tekkisid II sajandil ja neid kasutati matmiseks veel VI sajandilgi.

Kõige vanemateks, II sajandisse kuuluvateks leidudeks siit on silmiksõled. III ja osalt IV sajandi leiumaterjalid on iseloomulikud teljetoruga kärbissõled ning pronks- ja kuldfooliumiga helmed. Ilma teljetoruta, pulgakesega kärbissõled ja klaashelmed kuuluvad juba IV sajandi teise poole ja V sajandi ehte hulka. Arvestades leiumaterjali vanust ja kalmete ehitust, võib öelda, et Virunuka kalmistu kõige vanemaks osaks on II kalme II tarand (tahv. II). Peale preisi sarja silmiksõlgede leiti siit ka peasarja kuuluv silmiksõlg. Kõnesolev tarand erines, nagu nägime, ka oma ehituse poolest: tema sisetäidises ei olnud suuri kive, luud asetsesid madalal mullas ning olid palju nõrgemini põletatud kui teistes tarandites. Tarandi rajamise ajaks võiks pidada II sajandit. II sajandi lõpul on II tarandi idaküljele ehitatud III ja IV tarand. Nendesse on maetud kogu III ja IV sajandi vältel. IV sajandi lõpul või V sajandil on kalme lääneküljele ehitatud veel üks tarand (I), kust pronks- ja kuldfooliumiga helmeid enam ei leitud, küll aga saadi rohkesti klaashelmeid. Samal ajal on ka vanadesse taranditesse vähesel määral edasi maetud.

Juba II sajandi keskpaigas või teisel poolel on rajatud ka IV kalme (tahv. III). Siin on kõige vanemad kalme keskosas olevad väikesed tarandid (VII—IX). Veel samal sajandil on ehitatud läänepoolsed VI ja V tarand. Kõikidest nendest taranditest leiti preisi sarja silmiksõlgi. III sajandi alguses on rajatud juurde mitmed tarandid nii lääne (IV—II tarand) kui ida pool (X—XII tarand). III sajandi lõpul või IV algul on ehitatud kalme lääneossa juurde veel üks tarand (I tarand), idaossa aga IV sajandil XIII tarand. VII—XI tarandi lõunamüüriäärne ala väljaspool tarandit on algselt olnud äärevareks, mida võib arvata siit leitud savinõukildude rohkuse järgi. XII tarandi ehitamisel III sajandil liideti see äärevare osa ehitatava tarandiga ning hakati ka siia matma. Eriti intensiivselt on teda kasutatud IV—V sajandil.

Kõiki eespool mainitud tarandeid on kasutatud matmiseks pidevalt kuni V sajandi lõpuni. Kalme idapoolsesse otsa on ehitatud veel XIV tarand. Toimus see IV sajandil või V sajandi algul, on raske ütelda. Maetud on sinna arvatavasti veel VI sajandilgi. Võimalik, et mõningal määral kasutati VI sajandil matmiseks ka XIII tarandit, samuti kalme kagunurgas olevat kivivaret (vt. tahv. III).

I kalme (tahv. I) on tekkinud teistest kalmetest veidi hiljem, arvatavasti III sajandi algul. Kalmes on pikemat aega olnud ainult üks kahekordse müüriaga piiratud tarand, mille idaküljele on IV sajandil ehitatud veel teine tarand.

III kalme (joon. 3) ehitamise aega on raske täpselt kindlaks määrata. Sealt leitud esemeid (prillspiraalpeaga sõrmus, lamekumera lõikega käevõru) on kantud ehetea mitme sajandi vältel. Võib arvata, et kalme rajati III või IV sajandil, s. o. samal ajavahemikul, kui on ehitatud ka enamik teiste kalmete taranditest.

Kõige viimati on tekkinud V kalme. See võis toimuda hiljemalt IV ja V sajandi vahetusel, s. o. umbes samal ajal, kui rajati IV kalme kõige idapoolsem (XIV) tarand, ja hakkas kaduma kalme tarandiline siseehitus. Et V kalmet ei ole ehitatud hiljem, näitab sealt leitud kuldfooliumiga helmes, milliseid V sajandil enam ei kasutatud. Maetud

¹³⁹ S. L a u l, Jaagupi tarandkalme, lk. 33.

on V kalmesse aga veel V ja VI sajandi vahetusel, millele osutab sellesse aega kuuluv sõlg joonisel 6:2.

Virunuka kalmete kaevamine andis uut materjali matmisviisiga seotud küsimuste täpsustamiseks Kagu-Eestis I aastatuhande esimesel poolel. Tarandkalmetele eelnenud ajajärgust on meil siit matmisviisi kohta teateid väga napilt. Teada on vaid arvatavad kivikirstkalmed Võrtsjärve idakaldal Vehendis. Meie ajaarvamise alguse on dateeritud Tamsa maa-alune kalme (Tartu raj.), kus luud on põletamata.¹⁴⁰ Virunuka kalmete kaevamisest selgub, et II sajandil oli Kagu-Eestis juba tuntud põletusmatus. Esialgu on surnute põletamine toimunud nõrgal tulel. Sellest annavad tunnistust II kalme II tarandist leitud nõrkade põletamisjälgedega luud. Järk-järgult on põletamine muutunud tugevamaks. III sajandist alates on luud juba tugevasti põlenud, mille tõttu nende hulk hilisemates tarandites on väiksem kui kalme varasemates osades.

Üleminek põletusmatusele on Kagu-Eestis toimunud varem kui Kirde-Eestis, kus tarandkalmetes I ja II sajandil esineb enamasti laibamatus ning alles III sajandil minnakse üle põletusmatusele.¹⁴¹ Kuid põletusmatus oli siin ülekaalus ainult lühikest aega ja juba V sajandil esineb jälle rohkesti laibamatust. M. Schmiedehelmi arvates võis Kirde-Eestis laibamatus põletusmatuse kõrval esineda kogu aja. Laibamatust esineb meie ajaarvamise esimestel sajanditel ka Saaremaal, nagu näitavad A. Kustini kaevamistulemused, kes 1963. aastal Liiva-Putla tarandkalmes avastas rohkesti põletamata matuseid.

Kagu-Eestis on põletatult maetud kohe tarandkalmete tekkimisest alates, s. o. II sajandist peale, ning see matmisviis jääb ka peaaegu ainukeseks mitme sajandi vältel. Virunuka kalmetesse on põletatult maetud algusest peale kuni nende kasutamise lõppemiseni, s. o. VI sajandini. Kuidas arenes matmisviis Kagu-Eestis edasi peale seda, kui matmine tarandkalmetesse lõppes, ei ole senini teada, kuna me I aastatuhande teise poole kuuluvaid kalmeid siit küllaldaselt ei tunne.

M. Schmiedehelm, kes on läbi töötanud Kirde-Eesti tarandkalmete materjali, oletab, et tarandkalmet kasutanud kollektiiviks on olnud suurpere, kusjuures selle koosseisu kuuluvad üksikpered kasutasid kalmes omaette tarandeid.¹⁴² Võib arvata, et II sajandil Virunukka elama asunud suguvõsa koosnes vaid paarist suuremast perest, kes matsid oma surnud II ja IV kalmesse. Et need kollektiivid ei olnud algul kuigi suured, nähtub sellest, et neil ei olnud veel jõudu ega ka vajadust suurte monumentaalsete tarandite ehitamiseks. Nii tarandkalmete ehitus kui ka matmisviis hakkas tollal alles välja kujunema.

Siia asunud elanikud tegelesid maaharimisega. See nähtub eelkõige sellest, et nad eluasemeks valisid orust kõrgemale tõusva, põlluharimiseks igati sobiva neemiku. Peale Virunuka kalmete on Mustjõe nõost kõrgemale tõusvatel aladel veel mitmeid teisigi tarandkalmeid (joon. 1). Kahjuks ei ole neid lähemalt uuritud, kuid võib arvata, et see piirkond on asustatud enam-vähem üheaegselt. Kalmete asutamise ajal oli siinne rahvastik oma elatusviisi tõttu veel tihedalt seotud jõeorgudega. Põlluharimise kõrval on nende majanduses suurt osa mänginud karjakasvatus, milleks häid võimalusi pakkusid lähedal asuvad looduslikud karjamaad Mustjõe ja Virunuka kalmetest lõuna pool voolava väikese oja luhas.

Virunuka kalmetesse matnud elanikkonna sotsiaal-majanduslik areng kulges pidevas tõusujoones. Juba III sajandiks oli elanike arv tublisti kasvanud. III ja IV sajandil on ehitatud enamik Virunuka kalmete taranditest, mis varasematest on mõõtmetelt palju suuremad ja ehituselt monumentaalsemad. Selleks ajaks on ka põletusmatus täielikult välja arenenud. Elanikkonna kasvades on juurde tekkinud rohkesti peresid, kes ehtasid endale omaette tarandid. Samal ajal aga jätkus matmine ka vanadesse taranditesse. Sellest võib järeldada, et uute hargnenud perede kõrval eksisteeris kogu aeg ka suguvõsa põhiliin. I ja III kalme on tekkinud teistest veidi hiljem. Võib arvata, et osa üksikperedest eraldus teistest ja rajas oma kalmed. Aja jooksul on selline pere muutunud omakorda suuremaks kollektiiviks, nagu võib näha I kalme kasvamisest. III kalme rajanud kollektiiv oli ilmselt väike ega ole ka hiljem suurenenud. Et mõlemad endale uued kalmed

¹⁴⁰ М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 203.

¹⁴¹ Sealsamas, lk. 126.

¹⁴² Sealsamas, lk. 190.

rajanud pered on jäänud endiste suurperedega tihedalt seotuks, näitab see, et nad oma matmiskohad valisid vanade kalmete lähedale.

Kui võrrelda II ja IV kalmet kasutanud kollektiive, siis paistab silma, et eriti inimsterohke ja majanduslikult tugev oli IV kalmet kasutanud suurpere. Seda tunnistab nii selle kalme tarandite hulk kui ka leidude rohkus. Eriti paistavad siin leiurohkuse poolest silma V ja VI tarand. Majanduslikku jõukust näitab ka kuldsõrmuse leidmine IV kalme, sest oli ju kuld tollal haruldane metall. II kalmes on leiurikkam esimesena rajatud II tarand, kuhu on maetud pidevalt, kogu kalme kasutamise kestel.

Elanikkonna kasvu põhjuseks tuleb pidada muutusi nende majanduslikus elus. Kahjuks ei sisalda kalmeinventar tööriistu, mistõttu ei ole meil otseseid tõendeid maaharimise ja karjakasvatuse arengust I aastatuhande esimesel poolel. Võib arvata, et majanduslik tõus oli seotud tehniliste täiustustega maaharimises. H. Moora peab sellise muutuse põhjuseks üleminekut loomade kui tööjõu kasutamisele põlluharimisel,¹⁴³ mis võimaldas üles harida tunduvalt rohkem maad. M. Schmiedehelm on avaldanud arvamust, et Kirde-Eestis esimese künnipõllunduse algeid juba III—IV sajandil.¹⁴⁴ Kagu-Eestis oleks I aastatuhande esimesel poolel ehk vara rääkida künnipõllundusest põlis põldude mõttes, kus väetamine toimub sõnnikuga. Tõenäolisem on, et põhiliseks maaharimise viisiks oli siin siiski aletegu, mis tolleaegse põlluharimise taseme juures andis siinsetel happelistel kamarleemuldadel paremaid tulemusi.¹⁴⁵ Aleteol oli Lõuna-Eestis suur osatähtsus veel sajandeid hiljem, kui Põhja- ja Lääne-Eestis juba ammu oli üle mindud põlis põllundusele.¹⁴⁶

Edaspidi tuleks põlluharimise vanema ajalooga seotud küsimuste lahendamisel kasutada taime- ja mullateaduse abi, mis võiks aidata viljakašvatuse viisi, muistsete põldude ja asulakohtade kindlakstegemist.¹⁴⁷

III sajandist alates näeme ka käsitöö hoogsat arengut. Ilmub üsna mitmeid uusi ehtevorme, nagu sõlgi, käevõrusid, sõrmuseid jm., mis räägib kohapealsest metallitöötlemise arengust. Et Virunuka rahvas oli tihedas läbikäimises ja vahetuses naaberhõimudega, kinnitavad kalmetest leitud arvukad võõra päritoluga ehted. Järelikult andsid peamised majandusharud III sajandist alates nii suurt sissetulekut, et peale isikliku tarbimise jätkus seda vahetusekski naaberhõimudega.

Edasine sotsiaal-majanduslik areng viis ühiskondlikes suhetes teatud muutustele. Juba IV sajandil ilmuvad esimesed üksikmatused Virunuka kalmete äärevaredesse. IV ja V sajandi vahetusel lõppes põhiliselt uute tarandite ehitamine ning siit peale maeti ainult juba olemasolevatesse. Sellest võib järeldada, et senised sugulussuhted hakkasid lõdvenema. Mõni aeg maeti surnuid veel taranditesse, siis aga ainult kalme äärevaresse. Kuna matuse hulk äärevaredes on suhteliselt väike, siis võib arvata, et osa peresid oli siirdunud elama endisest asustusalast kaugemale.

Matmine Virunuka kalmetesse lõppes VI sajandil. Võib arvata, et selleks ajaks oli suurperede lagunemisprotsess jõudnud lõpule, mistõttu endist kollektiivset matmispaika enam ei kasutata. Kirde-Eestis on see toimunud juba varem, sest enamasti lõppes matmine sealsetesse tarandkalmetesse IV sajandi lõpul või V algul.¹⁴⁸ Kagu-Eesti oli aga oma sotsiaal-majanduslikult arengult Kirde-Eestist mõnevõrra taga.

Ehkki Virunuka tarandkalmetesse enam ei maetud, on traditsioon siiski püsinud ning XIV ja XV sajandil kasutati jälle IV kalme äärevaret matmiseks.¹⁴⁹ Samal ajal on toodud ohvriande ka kalmistu vanadesse osadesse. Ohvrianniks võib pidada IV kalme XIII tarandist kivide alt sõesest kihist leitud hilist hoburaudsõlge, II kalmesse aga on münte ohver-

¹⁴³ Suuliselt avaldatud arvamus.

¹⁴⁴ М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 195.

¹⁴⁵ A. Lillema, Eesti NSV mullastik. Tallinn, 1958, lk. 171.

¹⁴⁶ H. Ligti, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 57.

¹⁴⁷ Mullaproovide võtmist on alustatud nii Virunuka kui ka teiste Kagu-Eesti tarandkalmete ümbrusest. Esiialgu aga on kogutud materjal veel väike ega võimalda teha mingid järeldusi.

¹⁴⁸ М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 206.

¹⁴⁹ 1963. aastal toimunud kaevamistel leiti IV kalme kagunurgast 19 luustikku.

datud veel XVII sajandil. Võimalik, et kalmetesse on vähehaaval maetud ka I aastatuhande teisel poolel, kuid iseloomulike leidude puudumise tõttu ei ole võimalik neid varasematest eraldada. Selline traditsioonide pikaajaline püsimine osutab sellele, et Virunuka ümbrus on olnud II sajandist alates pidevalt asustatud.

Kagu-Eesti tarandkalmed jagunevad tartu ja võru alarühmaks.¹⁵⁰ Võib arvata, et nendes alarühmades kajastuvad kaks lähedases suguluses olevat hõimu. Ühe selle hõimu keskus on asunud Nõo ja Kambja ümbruses, teise oma aga praegusel Läti NSV territooriumil Cēsise ja Rauna piirkonnas. Virunuka kalmete leiumaterjal on väga sarnane just viimaste, s. o. Cēsise ja Rauna ümbruse kalmete inventariga. Kuuludes lõunapoolse sugulashõimu hulka, asetsesid Virunuka elanikud seega selle hõimu põhjapoolsel äärealal ja puutusid tihedalt kokku oma põhjapoolse naaberhõimuga. Sellest tingituna leidub Virunuka kalmetes mõningaid ainult tartu alarühma kalmetes esinevaid ehteid, nagu väikesi, keskosas rombikujuliselt läbistatud ketassõlgi ja lõuna-eessti varianti kärbissõlgi (joon. 5 : 2; 7 : 1—3).

Lõuna pool olid naabriteks balti hõimud, kelledega kõnesoleval hõimul olid samuti tihedad sidemed. Seda tunnistab rohke baltipäraste ehte esinemine nii Põhja-Läti kui ka Virunuka tarandkalmetes. Põhja pool, tartu alarühma kalmetes tuleb baltipäraseid ehteid ette palju harvemini. Ühelt poolt oli baltipäraste ehte rohkus lõunapoolses hõimurühmas tingitud nende hõimude naabrusest, mis võimaldas otsest omavahelist vahetust. Eriti tihe vahetus on nähtavasti toimunud edela suunas, Klaipeda piirkonda ja praegust Kalinigradi oblastit asustanud hõimudega. Ka Virunuka kalmetest on leitud nendele piirkondadele iseloomulikke esemeid, nagu tähekujulise jalaga ambsõlg (joon. 6 : 4), kärbissõlg (joon. 5 : 4), luunulakujuline ripats (joon. 8 : 3) jm. Teiselt poolt ei ole sugugi võimatu, et mõningal määral on siin, eriti tarandkalmete lõunapoolsel äärealal, tegemist ka soomeugri—balti segaasustusega.

Teatud ühendus on Virunuka elanikkonnal olnud ka Põhja-Eesti hõimudega, mida kinnitab eesti sarja silmiksõle (joon. 4 : 8), peakilpsõle katkendi (joon. 7 : 10) jm. esemete sattumine siinsetesse kalmetesse. Seejuures paistab silma, et läbikäimine Põhja-Eesti hõimudega on olnud tunduvalt piiratum kui lõunapoolsete balti hõimudega.

Kagu-Eesti hõimude suhtlemine ei piirdunud ainult eespool nimetatud suundadega. Emaili sagedane esinemine nii Virunuka kui ka teistest Kagu-Eesti kalmetest leitud ehetel viitab sellele, et ühendusi on olnud ka Dnepri aladega, kus emaili kasutati laialdaselt.¹⁵¹

Mässitud kaarega sõle (joon. 7 : 9) leidmine Virunuka kalmetest näitab, et siinse elanikkonna sidemed on ulatunud idas kuni Oka keskjooksuni. Seejuures on idapoolsed sidemed Kagu-Eesti hõimudel olnud mõnevõrra teiselaadilised kui puhtkaubanduslikud, mida kinnitab ühesuguse keraamika esinemine nii Kagu-Eestis kui ka idapoolsetel naaberaladel. Võib arvata, et need hõimud olid ka etniliselt üksteisele lähedased. Kagu-Eesti hõimude etniliste suhete küsimus vajab aga veel lähemat uurimist.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut*

Saabus toimetusse
27. II 1965

¹⁵⁰ Tartu ja võru kalmeterrühmade leidude erinevuste kohta vt. S. Laul, Jaagupi tarandkalme, lk. 37.

¹⁵¹ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil, lk. 99.

С. ЛАУЛ

КАМЕННЫЕ МОГИЛЬНИКИ С ОГРАДКАМИ В ВИРУНУКА ВЫРУСКОГО РАЙОНА

Резюме

Вирунукские каменные могильники с оградками относятся к южной группе этих могильников юго-восточной Эстонии. Они расположены в 24 км к юго-западу от г. Выру, близ деревни Виру, непосредственно прилегая с юга к шоссе на дороге Сянна — Тсоору (рис. 1). После произведенных здесь в 1952 г. академиком АН Эстонской ССР Х. А. Моора раскопок разведочного характера в 1957—1964 гг. весь комплекс могильников был исследован автором настоящей статьи.

В комплекс входят пять каменных могильников, которые тянутся вдоль шоссе почти в западно-восточном направлении. Только III могильник находился несколько в стороне к югу.

Могильники сооружены на песчаном грунте после предварительного сожжения растущих там деревьев, кустарников и травы, на что указывают обнаруженные под каменными кладками обугленные головешки, зола и полосы угля. Под каменной кладкой IV могильника оказался пень, обугленная верхушка которого заходила в насыпь могильника. Отсюда можно заключить, что эти погребальные памятники в свое время были сооружены в лесу. Вирунукские могильники похожи на остальные каменные могильники юго-восточной Эстонии. Они состоят из нескольких пристроенных одна к другой прямоугольных оградок, располагающихся примерно в направлении с северо-востока на юго-запад и выстроенных из крупных валунов. Оградки заполнены кладкой из довольно крупных камней, а промежутки между последними — небольшими камнями и землей (табл. VI: 2). Снаружи к оградкам примыкала краевая насыпь из небольших камней и земли, постепенно снижавшаяся к краям.

Могильники содержали остатки трупосожжений. Пережженные кости размещались внутри оградок иногда гнездами, чаще же были рассыпаны между камнями. Примерно такое же расположение имели и предметы могильного инвентаря (табл. I—V).

I могильник, размерами 14,5 × 14,5 м, состоял из двух оградок (рис. 2, табл. I, VI: 1).

II могильник, размерами 20 × 24 м, содержал четыре оградки. В отличие от остальных Вирунукских могильников оградки II—IV были заполнены только редкой кладкой из небольших булыжников (диаметром 10—20 см, табл. II), кости лежали в песчанистой земле на грунтовом песке и были обожжены слабее.

III могильник представлял собой холмик размерами 7 × 8 м только с одной оградкой, расположенной в северо-южном направлении (рис. 3).

IV могильник, содержащий 14 оградок, был самым большим в Вирунука (рис. 2, табл. III): его длина — 63,5 м, ширина — 20—30 м.

V могильник был с севера разрушен. Сохранившаяся часть имела размеры 10 × 10 м (рис. 2, табл. V). Обычная оградочная конструкция отсутствовала, однако и здесь погребения располагались в средней части могильника, огражденной с запада и востока лишь несколькими более крупными валунами.

Исследование Вирунукских могильников подтвердило предположение о том, что каждая оградка выстраивалась в один прием еще до того, как ее использовали для погребений.^{10*} Краевая же насыпь возводилась постепенно.

На основании структуры Вирунукского и некоторых других могильников юго-восточной Эстонии (напр. Садраметса) можно сказать — в отличие от распространенного прежде вследствие недостатка материала мнения, — что каменные могильники имеют здесь такую же определенную внутреннюю структуру, как одновременные с ними могильники средней и северной Эстонии и северной Латвии.

Вирунукские могильники дали 2271 номер находок, по преимуществу керамику. Из металла и стекла были изготовлены главным образом украшения; орудий труда и предметов быта найдено немного.

Среди фибул представлено восемь глазчатых, из них одна основной серии (рис. 4: 7) начала II в. н. э.,¹⁷ шесть балтийской серии (рис. 4: 9), которые могут быть отнесены ко второй половине II в., и фрагмент фибулы эстонской серии (рис. 4: 8) III—IV вв.

В число 62 найденных здесь перекладчатых фибул входят также шесть непосредственных предшественников этих фибул (рис. 4: 1—6), которые можно датировать

* Подстрочные примечания см. в эстонском тексте.

концом II и началом III в.²³ 27 переключчатых фибул относятся к более ранним типам (рис. 5:1, III—IV вв.) и 24 — к более поздним (рис. 5:2, IV—V вв.). Переключчатые фибулы, украшенные шарикообразными шишечками (рис. 5:5, 7), так же как и три переключчатые фибулы с расширяющейся треугольником головкой (рис. 5:3, 6), относятся к IV в. Фибула, представленная на рис. 5:4, происходит, должно быть, из середины IV в.

Одна из арбалетовидных фибул имеет подвернутую ножку и верхнюю тетиву (рис. 6:1).³³ Дужка фибулы с звездчатой ножкой (рис. 6:4) и фибула с обвитым спиральной шишечкой на головке (рис. 6:5) относятся к V в., а фрагмент железной арбалетовидной фибулы (рис. 6:8) — к IV—V вв. Наконец, фибулу на рис. 6:2 можно датировать рубежом V—VI вв.

Особую группу образуют пять фибул разных типов, восходящих к профилированным фибулам (рис. 6:3, 6, 7, 9, 10), датируемые концом IV и V в. К IV в. относятся также небольшая фибула (рис. 7:7), фрагмент фибулы с щитком на головке (рис. 7:10) и две маленькие фибулы с симметричными концами (рис. 7:8).

В Вирунука найдено также 12 дискообразных фибул. Из них пять — маленькие ажурные фибулы (рис. 7:1—3) — характерны для области распространения каменных могильников к югу от г. Тарту,⁴⁴ тогда как другие (рис. 7:4—6, 11, 12) типичны для каменных могильников северной Латвии. Дискообразные фибулы прежде датировались 200—450 г. Однако начальная дата для фибул южно-эстонской и северо-латвийской группы была определена слишком ранней, в действительности эти фибулы были в употреблении в IV—V вв.

Шейные украшения представлены четырьмя фрагментами шейных гривен. Из них к IV—V вв. относится дискообразный конец гривны, украшенный эмалью (рис. 8:11), к III в. — раструбчатый конец гривны (рис. 8:14), к IV в. — фрагмент гривны, обмотанный проволокой (рис. 8:12), и к III или IV в. — конец гривны с коническими шляпками (рис. 8:15).

От ожерелий происходят 125 пронизок в виде спиралек, сделанных чаще всего из проволоки сегментарного сечения. Такие же ожерелья носили в III—VI вв. Найдены 202 бронзовые бусы (рис. 8:6, 9, 13). Часть крупных круглых бусин являются полыми изнутри (рис. 8:8), такие бусы носили в III в., в общем же бронзовые бусы бытовали в III—IV вв. Вместе с обыкновенными в ожерельях чередовались бусины, снабженные петлей (рис. 8:7). Бронзовые привески (рис. 8:1, 3, 5) относятся к III—IV вв., а привеска (рис. 8:2) к IV—V вв. Из стеклянных бусин 250 имеют позолоту. Такие бусы носили в одно время с бронзовыми в III—IV вв. Кроме того, в Вирунука найдено 98 синих стеклянных бус, 24 миллефиори и 16 эмалевых. Стеклянные бусы были в употреблении преимущественно в IV в.

Из булавок найдено шесть железных и семь бронзовых посохообразных (рис. 9:1—3), IV—V вв.⁷⁸ Булавки (рис. 9:4, 5, 8) можно отнести к V в.⁸¹ Особый тип представляют собой булавки, воспроизведенные на рис. 9:7, которые, за исключением одного экземпляра, пока встречены только в районе распространения могильников с оградками юго-восточной Эстонии и северной Латвии. Такие булавки следует датировать не ранее, чем V в. К этому или несколько более позднему времени относятся и булавки с ромбовидной головкой (рис. 9:6, 10).

Обнаружено 64 браслета, в том числе 25 выпукло-вогнутого и 25 сегментарного сечения. Браслеты выпукло-вогнутого сечения обычно довольно широки (рис. 10:8; 11:5, 8). Они бытовали во II—V вв.⁹⁰ Широкий браслет с орнаментом (рис. 10:8) может быть отнесен к III в., более узкие браслеты (рис. 11:7, 12:6) — к III—V вв. Браслеты сегментарного сечения (рис. 10:12, 13, 11:6) употреблялись в то же время, когда и браслеты выпукло-вогнутого сечения. Кроме того, найдены еще браслеты по преимуществу балтийских типов (рис. 10:5, 11; 11:4; 12:7, 8).

Среди 49 обнаруженных перстней — 15 замкнутых выпукло-вогнутого (рис. 10:2) и сегментарного (рис. 10:4, 6) сечения III—IV вв.¹⁰¹, 27 спиральных III—V вв. и два перстня с раздвоенными и завитыми спиральками концами (рис. 10:1) IV в.

Орудия труда и предметы быта представлены только ножами (рис. 12:1—4). Из оружия найден наконечник копья (рис. 13) типа III—V вв., известного из восточно-литовских курганов.¹¹⁰

Керамика в могильниках юго-восточной Эстонии представлена в значительном количестве. В Вирунука также было обнаружено более 15500 черепков лепных сосудов, среди которых можно выделить три группы.

Сосуды I группы (64% всей керамики) изготовлены из глины с примесью грубой дресвы, слабо обожжены и их внешняя поверхность обычно покрыта вдавлениями текстиля. Штрихованная керамика представлена только отдельными черепками. Сосуды этой группы имеют плоское дно, суживающееся ко дну тулово в виде ведра

с немного вогнутым венчиком (табл. VII : 2) или же слегка выпуклое тулово с прямой шейкой (табл. IX : 1). Текстильная керамика, найденная в поздних оградках, отличается от более ранней керамики большей плотностью состава глины, она более тонкостенна, лучше обожжена и часто имеет несколько красноватый цвет.

Территория распространения текстильной керамики в первой половине I тысячелетия изменилась по сравнению с предыдущим периодом. До начала н. э. эта керамика была известна также на западе Эстонии и Латвии и на севере Эстонии. В рассматриваемый период она сохранилась только в районе распространения каменных могильников в северной и восточной Латвии и на юге юго-восточной Эстонии, главным образом в могильниках с оградками вырусской группы. Севернее текстильную керамику постепенно сменяет штрихованная. Из северной Латвии текстильная керамика распространяется в юго-восточном направлении в восточную Латвию,¹²⁷ а оттуда — еще дальше в бассейн верхней Ловати в северной Белоруссии.¹²⁸ Именно здесь и находится южная граница распространения текстильной керамики. Восточнее мы находим ее еще до IV—V вв. на верхневолжских городищах.¹³⁰

Распространение текстильной керамики первой половины I тысячелетия н. э. в юго-восточной Эстонии и северной Латвии свидетельствует о близких связях этих областей с территорией распространения дьяковской культуры, с которой имелись близкие связи уже в первой половине I тысячелетия до н. э.

Ко II группе керамики относятся тонкостенные, почти лощеные черепки плотного состава (26% вирунукской керамики). Для сосудов этой группы характерны более или менее суживающаяся шейка, а также или слабо выпуклые (табл. VII : 1), или несколько вогнутые (табл. VIII : 1, 2) стенки тулова.

Керамика III группы (примерно 10% всей керамики) по составу теста, интенсивности обжига и сглаженности поверхности представляет собой переходную ступень между рыхлой керамикой с дресвой и гладкостенной. Сосуды этой группы соответствуют тем сосудам II группы, которые имеют суживающуюся шейку, прямые или несколько вогнутые стенки, плоское доннышко и несколько более красноватую окраску, чем лощенные сосуды. По составу и цвету эта керамика сходна с синхронной с ней поздней текстильной керамикой. Время появления керамики III группы на основании материалов из могильников с оградками точно установить нельзя, но она была широко распространена тогда, когда текстильная и штрихованная керамика стала выходить из употребления.

Как известно, оградки каменных могильников сооружались из валунов таким образом, что их внешняя поверхность образовывала более или менее ровную стенку, а внутренняя оставалась неровной. На основании этой особенности конструкции оградок, так же как и на основании могильного инвентаря можно проследить ход возникновения и использования оградок Вирунукских могильников во II—VI вв.

Древнейшую часть этих могильников образует выстроенная во II веке вторая оградка II могильника (рис. 2, табл. II), к восточной стенке которой к концу II в. одна за другой были пристроены III и IV оградки. Эти оградки использовались для погребений в III и IV в. В конце IV или в начале V в. с западной стороны могильника была пристроена еще одна оградка (I). В течение всего этого времени захоронения производились частично и во всех ранее выстроенных частях могильника.

Во II в. был заложен и IV могильник, наиболее раннюю часть которого составляют небольшие, расположенные в середине его оградки VII—IX (рис. 2, табл. III). В том же столетии с запада были пристроены VI и V оградки. В III в. могильник был расширен пристройкой ряда оградок как с запада (IV—II), так и с востока (X—XII). В конце III или в начале IV в. к западному концу его была пристроена I оградка, а в IV в. к восточному концу XIII оградка. Судя по обилию черепков керамики в той части могильника, которая прилегает с юга к оградкам VI—IX, этот участок первоначально представлял собой краевую насыпь. В III в. этот ареал был включен в состав строящейся тогда XII оградки, после чего он также стал использоваться для погребений. В основном здесь захоронения IV—V вв.

Всеми названными оградками пользовались до конца V в. В конце IV или начале V в. к восточному концу IV могильника была пристроена XIV оградка, в которой, по-видимому, хоронили еще и в VI в. Изредка еще и в VI в. совершались погребения в XIII оградке, а также в каменной кладке на юго-восточном углу могильника (табл. III).

I могильник возник, должно быть, в начале III в. В течение продолжительного времени он состоял только из одной, окруженной двойной стенкой оградки, к восточной стенке которой в IV в. была пристроена II оградка.

Сооружение III могильника (рис. 2, 3) относится, вероятно, к III или IV в.

Самым последним, на рубеже IV и V в., был заложен V могильник. Он строился одновременно с XIV оградкой IV могильника, когда внутренняя структура могильников уже начала разлагаться. V могильник использовался для погребений еще и на рубеже V—VI вв.

Исследование Вирунукских могильников показало, что поздние каменные могильники без определенной внутренней структуры развились непосредственно из могильников с оградками первой половины I тысячелетия н. э. Эти могильники дали также новый материал для освещения способа погребения в юго-восточной Эстонии. Уже во II в. здесь господствовало трупосожжение, причем мертвых на первых порах сжигали на слабом огне. Позже сжигание трупов стало производиться интенсивнее, а начиная с III в. пережженные кости уже сильно кальцинированы. Здесь в течение многих веков почти исключительно господствовало трупосожжение, а в Вирунука оно применялось в течение всего периода использования описанных каменных могильников, т. е. вплоть до VI в. О том, каким образом в юго-восточной Эстонии шло дальнейшее развитие способа погребения, в настоящее время говорить еще рано, так как мы пока недостаточно знаем погребения второй половины I тысячелетия.

Община, которая во II в. поселилась в Вирунука, была немногочисленной. По-видимому, она состояла из двух больших семей, которые стали хоронить своих мертвых во II и IV могильниках. Основной отраслью их хозяйства было земледелие.

Социально-экономическое развитие населения Вирунука постепенно прогрессировало. К III и IV в. население значительно увеличилось. В этот период строится большая часть оградок, которые размерами и монументальностью далеко превосходят все предыдущие. Некоторые семьи стали в известной мере обособливаться и воздвигать собственные могильники (I и III). Причину значительного количественного роста населения следует искать в развитии экономики. Можно полагать, что этот прогресс был связан с некоторыми новыми техническими усовершенствованиями в области земледелия. Согласно Х. А. Моора, он может быть связан с переходом к использованию тягловой силы животных в земледелии, которое в основном было подсечным.

Начиная с III в. стало заметно развиваться и ремесло. Появляется множество новых видов украшений, свидетельствующих о местной обработке металлов. Начиная с III в. основные отрасли хозяйства дают уже некоторый излишек, достаточный для поддержания меновых связей с соседними племенами.

Дальнейшее социально-экономическое развитие населения повело к изменению и общественного строя. В IV в. появляются первые индивидуальные погребения в краевых насыпях Вирунукских могильников, прекращается сооружение новых оградок. Можно полагать, что большие семьи к этому времени настолько разложились, что прежние коллективные могильники уже не использовались для погребений. В северной Эстонии этот процесс совершился уже в конце IV или в начале V в. Юго-восточная Эстония в своем социально-экономическом развитии несколько отстала от северной.

Каменные могильники с оградками в юго-восточной Эстонии составляют две группы: тартускую и вырусскую.¹⁴⁹ По-видимому, мы имеем здесь дело с двумя близко родственными племенами. Центр поселения одного из них находился в окрестностях Нью и Камбя, другого — в окрестностях Цесиса и Рауна на территории Латвийской ССР. Население Вирунука, принадлежавшее к южному племени, обитало на северной окраине своей племенной территории и поддерживало близкие отношения с соседним племенем на севере.

Южные соседи населения, оставившего каменные могильники, относились к балтийским племенам, с которыми жители Вирунука также имели тесные связи. Об этом свидетельствует наличие значительного количества украшений балтийских типов как в каменных могильниках северной Латвии, так и в Вирунука. Особенно близкими были, по-видимому, связи с племенами, населявшими сегодняшнюю Калининградскую область и район около г. Клайпеды. Связи с североэстонскими племенами были значительно слабее, чем с балтийскими.

Применение эмали на некоторых украшениях из Вирунукского и других могильников юго-восточной Эстонии указывает на связи с Приднепровьем. Обнаруженная в Вирунука фибула с обмотанной проволокой дужкой (рис. 7:9) указывает на то, что связи населения юго-восточной Эстонии на востоке простирались до среднего течения р. Оки. Очевидно, это были не просто торговые связи. Наличие одинаковой керамики как на юго-востоке Эстонии, так и на соседней восточной территории заставляет нас полагать, что соответствующие племена были родственны между собой и в этническом отношении.

S. LAUL

DIE TARANDGRÄBERFELDER VON VIRUNUKA, BEZIRK VÖRU

Zusammenfassung

Die Gräberfelder von Virunuka gehören zur südlichen Gruppe der Tarandgräberfelder Südostestlands. Sie liegen etwa 24 km südwestlich der Stadt Võru beim Dorf Viru, am Südrande der Chaussee von Säna nach Tsooru (Abb. 1). Nach einer im J. 1952 vom Akademiker der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR H. Moora ausgeführten Probegrabung wurde die gesamte Grabanlage in den Jahren 1957—1964 unter der Leitung des Verfassers untersucht.

Die Anlage bestand aus 5 einzelnen Gräberfeldern (Steinsetzungen), die sich längs der Chaussee in etwa westöstlicher Richtung hinzogen (Abb. 2). Bloss das III. Gräberfeld lag etwas abseits nach S.

Die Steinsetzungen sind auf sandigem Boden errichtet, wobei die dort anstehenden Bäume, Sträucher, das Gras usw. zuvor ausgebrannt worden sind. Nämlich fanden sich unter den Steinpackungen halbverkohltes Holz, Asche und Kohlenstreifen. Unter der IV. Steinsetzung kam ein Baumstumpf zutage, dessen verkohlte Spitze in die Aufschüttung hineinreichte. Daraus lässt sich schliessen, dass die Gräberfelder im Walde angelegt worden sind.

Die Steinsetzungen von Virunuka gleichen den übrigen Gräberfeldern Südostestlands. Sie bestanden aus je einigen aneinanderggebauten, viereckigen, etwa NO—SW gerichteten Kammern (estnisch *tarand*), von grossen Granitblöcken umfriedet. Diese Kammern enthielten eine Packung grösserer Steine, deren Zwischenräume mit kleinen Steinen und Erde ausgefüllt waren (Taf. VI : 2). Nach aussen waren die Gräberfelder von einer allmählich abfallenden Randschüttung umgeben, die sich an die Umfriedungen der Tarands anlehnte und aus kleinen Steinen und Erde bestand.

Die Steinsetzungen enthielten Brandbestattungen. Die Brandknochen lagen innerhalb der Tarandmauern, manchmal als Knochenhäufchen, öfter jedoch verstreut zwischen den Steinen. Die Beigaben hatten in den Tarands etwa die gleiche Verbreitung wie die Knochen (Taf. I—V)..

Das IV. Gräberfeld war mit seinen 14 Tarands das grösste in Virunuka (Abb. 2, Taf. I, VI : 1).

Das II. Gräberfeld von 20 × 24 m Grösse enthielt 4 Tarands. Im Unterschied von den übrigen Gräberfeldern von Virunuka bestand die Füllung der Tarands II—IV bloss aus undicht lagernden Findlingen von 10—20 cm Durchmesser (Taf. II). Die Knochen lagen in sandhaltiger Erde auf dem gewachsenen Sandboden und waren schwächer gebrannt als sonstwo in den Gräberfeldern.

Das III. Gräberfeld erhob sich von der Grabung als Hügel von 7 × 8 m Grösse und enthielt bloss einen Tarand in NO—SW Richtung (Abb. 3).

Das IV. Gräberfeld war mit seinen 14 Tarands das grösste in Virunuka (Abb. 2, Taf. III). Seine Länge betrug 63,5 m, seine Breite 20—30 m.

Das V. Gräberfeld war an seinem Nordrande zerstört. Der erhaltene Teil betrug 10 × 10 m (Abb. 2, Taf. V). Diesem Gräberfeld fehlte die übliche Tarandkonstruktion, jedoch konzentrierten sich die Bestattungen auch hier im mittleren Teil, nach Westen und Osten von einigen grösseren Steinen begrenzt, die aber keine Mauer bildeten.

Die Untersuchung der Gräberfelder von Virunuka bestätigt die Annahme, dass jeder Tarand schon im voraus für die Bestattungen fertiggebaut wurde.^{10*} Die Randschüttung dagegen ist allmählich entstanden.

Auf Grund der Konstruktion der Gräberfelder von Virunuka sowie mancher anderer Gräberfelder Südostestlands (z. B. Sadrametsa) lässt sich — im Gegensatz zu der früher aus Mangel an Material verbreiteten Meinung — sagen, dass die Steinsetzungen hier eine ebenso konstante innere Struktur haben wie die gleichzeitigen Gräberfelder Mittel- und Nordestlands sowie Nordlettlands.

Die Steinsetzungen von Virunuka ergaben 2271 Nummern Funde, vorwiegend Keramik. Aus Metall und Glas bestanden vor allem Schmucksachen; Arbeits- und Gebrauchsgegenstände waren nur selten vertreten.

Unter den Fibeln finden sich 8 Augenfibeln, darunter eine der Hauptserie (Abb. 4 : 7) aus dem Anfang des 2. Jahrhunderts u. Z.,¹⁷ 6 Fibeln der preussischen Nebenserie (Abb. 4 : 9), die in die zweite Hälfte des 2. Jhs. gehören dürften und ein Bruchstück einer Fibel der estnischen Serie (Abb. 4 : 8) des 3.—4. Jhs.²²

* Die Fussnoten im estnischen Text.

Zu den hier gefundenen 62 Sprossenfibeln werden auch 6 unmittelbare Vorgänger derselben, sog. Wulstfibeln (Abb. 4:1—6) gerechnet, die sich ins Ende des 2. Jhs. und den Anfang des 3. Jhs. datieren lassen.²⁹ 27 Sprossenfibeln gehören typologisch früheren (Abb. 5:1, 3.—4. Jh.) und 24 späteren Formen (Abb. 5:2, 4.—5. Jh.) an. Die mit kugeligen Knöpfen verzierten Sprossenfibeln (Abb. 5:5, 7) wie auch drei Sprossenfibeln mit dreieckiger Kopfplatte (Abb. 5:3, 6) sind ins 4. Jh. anzusetzen. Die Fibel Abb. 5:4 dürfte in die Mitte des 4. Jhs. gehören.

Von Armbrustfibeln liegt ein Exemplar des 3.—4. Jhs. mit umgeschlagenem Fuss und oberer Sehne vor (Abb. 6:1).³³ Der Bügel einer Sternfussfibel (Abb. 6:4) und eine Fibel mit Spiraldorn am Kopf (Abb. 6:5) stammen aus dem 5. Jh.; das Bruchstück einer eisernen Armbrustfibel (Abb. 6:8) gehört ins 4.—5. Jh., die Fibel Abb. 6:2 aber in die Wende vom 5. zum 6. Jh.

Eine Gruppe für sich bilden 5 Fibeln von Typen, die sich aus den kräftig profilierten Fibeln entwickelt haben (Abb. 6:3, 6, 7, 9, 10) und ins Ende des 4. sowie ins 5. Jh. zu setzen sind. Aus dem 4. Jh. stammen die kleine Fibel Abb. 7:7, das Bruchstück einer Kopfschildfibel (Abb. 7:10) und 2 kleine Schleifenfibeln (Abb. 7:8).

In Virunuka sind auch 12 Scheibenfibeln geborgen worden, von denen 5 kleine durchbrochene Fibeln (Abb. 7:1—3) für das südlich von Tartu gelegene Verbreitungsgebiet der Steinsetzungen charakteristisch sind,⁴⁴ während die Fibeln Abb. 7:4—6, 11, 12 für das Steinsetzungsgebiet Nordlettlands typisch sind. Die Scheibenfibeln sind früher in die Zeitspanne von 200—450 u. Z. datiert worden; der Beginn ihres Auftretens dürfte jedoch für die Fibeln der südestnischen und nordlettischen Gruppe zu früh angesetzt worden sein, ihr Gebrauch fällt ins 4.—5. Jh.

Hals schmuck ist durch 4 Bruchstücke von Halsringen vertreten. Ins 4.—5. Jh. gehört das emailverzierte Scheibenende eines Halsringes (Abb. 8:11), ins 3. Jh. das Fragment eines Ringes mit Trompetenenden (Abb. 8:14), ins 4. Jh. das Bruchstück eines drahtumwickelten Ringes (Abb. 8:12) und ins 3. oder 4. Jh. das pilzknopfförmige Ende eines Halsringes (Abb. 8:15).

Von Halsketten stammen 125 Spiralröhrchen, meist von flachkonvexem Querschnitt. Solcher Halsschmuck war im 3.—6. Jh. in Gebrauch. Es sind 202 bronzene Perlen zutage gekommen (Abb. 8:6, 9, 13). Ein Teil der grossen runden Perlen ist hohlwandig (Abb. 8:8) und ins 3. Jh. anzusetzen, im allgemeinen gehören aber die Bronzeperlen ins 3.—4. Jh. Abwechselnd mit gewöhnlichen Perlen sind auch perlenartige Anhänger (Abb. 8:9, 10) und mit einer Öse versehene Perlen (Abb. 8:7) getragen worden. Die Anhänger Abb. 8:1, 3, 5 stammen aus dem 3.—4. Jh.¹⁸, das Exemplar Abb. 8:2 jedoch aus dem 4.—5. Jh. Von Glasperlen gibt es 250 Stück mit Goldfolium, welche gleichzeitig mit den bronzernen Perlen im 3.—4. Jh. getragen wurden. Ferner liegen hier 98 blaue Glasperlen, 24 Millifioriperlen und 16 Emailperlen vor. Der Gebrauch der Glasperlen fällt vornehmlich ins 4. Jh.

Von Nadeln sind 6 eiserne und 7 bronzene Hirtenstabnadeln gefunden worden (Abb. 9:1—3), welche dem 4.—5. Jh. entstammen.⁷⁸ Die Nadeln Abb. 9:4, 5, 8 sind dem 5. Jh. zuzurechnen.⁸¹ Einen besonderen Typ stellen die Nadeln wie Abb. 9:7 dar, welche mit Ausnahme eines einzigen Stückes bisher nur aus dem Verbreitungsgebiet der Tarandgräberfelder Südostestlands und Nordlettlands bekannt sind. Solche Nadeln sind nicht früher als ins 5. Jh. anzusetzen. Ins 5. Jh. oder noch später müssen auch die Nadeln mit rhombischem Kopf (Abb. 9:6, 10) datiert werden.

Es sind 64 Armringe gefunden worden, darunter 25 hohlwandige und 25 flachkonvexen Querschnitts. Die hohlwandigen Ringe sind meistens breit (Abb. 10:8; 11:5, 8). Solche Armringe waren im 2.—5. Jh. in Gebrauch.⁹⁰ Der breite ornamentierte Ring Abb. 10:8 kann ins 3. Jh. datiert werden, die schmäleren hohlwandigen Ringe (Abb. 11:7; 12:6) — ins 3.—5. Jh. Die flachkonvexen Armringe (Abb. 10:12, 13; 11:6) waren zu gleicher Zeit in Gebrauch wie die hohlwandigen. Ferner sind noch verschiedene andere Armringe gefunden worden (Abb. 10:5, 11; 11:4; 12:7, 8), meistens baltischen Typen angehörend.

Unter den 49 gefundenen Fingerringen gibt es 15 geschlossene hohlwandige (Abb. 10:2) oder mit flachkonvexem Querschnitt (Abb. 10:4, 6), welche ins 3.—4. Jh. gehören,¹⁰¹ ferner 27 Spirallingerringe des 3.—5. Jhs. und 2 Brillenspiralringe (Abb. 10:1) des 4. Jhs.

Von Arbeits- und Gebrauchsgegenständen liegen nur Messer (Abb. 12:1—4) vor. An Waffen fand sich eine Lanzenspitze (Abb. 13), welche den aus ostlitaunischen Hügelgräbern bekannten Lanzenspitzen des 3.—5. Jhs. gleicht.¹¹⁰

Keramik ist in den Gräberfeldern Südostestlands reichlich vertreten. Auch in Virunuka sind mehr als 15 500 Scherben zutage gefördert worden. Diese stammen von handgeformten Gefässen, worunter sich 3 Gruppen unterscheiden lassen.

Die Gefässe der I. Gruppe (64% der gesamten Keramik) sind aus Ton, mit grobem Kies gemischt; sie sind schwach gebrannt, an der Aussenfläche meist von Textilein-

drücken bedeckt. Binsenstrichkeramik ist bloss durch einige Scherben vertreten. Die Gefässe der I. Gruppe haben flachen Boden, eimerartige Form und etwas eingezogenen Rand (Taf. VII:2), oder sind leicht ausgebaucht mit gerade aufstrebendem Rande (Taf. IX:1). Die in den jüngeren Teilen der Gräberfelder gefundene Textilkeramik ist der älteren Keramik gegenüber von dichterem Tonbeschaffenheit, dünnwandiger, besser gebrannt und öfters etwas rötlich.

Das Verbreitungsgebiet der Textilkeramik hat sich in der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. im Vergleich zu dem der älteren Periode geändert. In den Jahrhunderten vor u. Z. war diese Keramik auch im Westen Estlands und Lettlands sowie in Nordestland verbreitet, zu der in Frage kommenden Zeit hatte sie sich aber nur noch im Verbreitungsgebiet der Steinsetzungen in Nord- und Ostlettland sowie im Süden Südostestlands, vor allem in den Tarandgräberfeldern der Vöruschen Gruppe erhalten. Je nördlicher von hier, desto mehr verschwindet die Textilkeramik, welche nun von der Binsenstrichkeramik abgelöst wird. Aus Nordlettland erstreckt sich das Verbreitungsgebiet der Textilkeramik weiter südostwärts nach Ostlettland,¹²⁷ von wo es sich auch noch nach Nordbelorussland, ins Flussgebiet des oberen Lowat hinzieht.¹²⁸ Hier liegt zugleich die südliche Verbreitungsgrenze der Textilkeramik. Östlicher, auf den Burgbergen am Oberlauf der Wolga ist die Textilkeramik ebenfalls bis ins 4.—5. Jh. vertreten.¹³⁰

Die Verbreitung der Textilkeramik in Südostestland und Nordlettland in der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. zeugt von nahen Beziehungen zum Gebiet der Dja-kowokultur, mit welchen bereits in der zweiten Hälfte des I. Jahrtausends v. u. Z. enge Verbindungen bestanden.

Die zur II. Gruppe gehörenden glattwandigen, beinahe glänzenden Tongefässcherben von feiner Tonbeschaffenheit bilden 26% der Keramik von Virunuka. Für die Gefässe dieser Gruppe sind ein mehr oder weniger eingezogener Hals und entweder ein etwas rundlicher (Taf. VII:1) oder ein schwach eingezogener Bauch (Taf. VIII:1, 2) kennzeichnend.

Die III. Gruppe (etwa 10% der Keramik) bildet in Tonbeschaffenheit, Intensität des Brandes und Glättung der Oberfläche eine Zwischenstufe zwischen der porösen kieshaltigen Keramik einerseits und der glattwandigen andererseits. Die Gefässe dieser Gruppe gleichen denjenigen Gefässen der II. Gruppe, die einen eingezogenen Hals, gerade oder etwas eingezogene Wandung und flachen Boden haben, und sind von etwas rötlicherer Färbung als die Gefässe mit glänzender Oberfläche. In ihrer Tonbeschaffenheit und Färbung gleicht diese Keramik der spätesten Textilkeramik, mit welcher sie gleichzeitig in Gebrauch war. Die Zeit des Aufkommens der Keramik der III. Gruppe lässt sich auf Grund des Materials aus den Tarandgräberfeldern noch nicht feststellen, doch war sie reichlich in Gebrauch in der Zeitspanne, als die Textil- und die Binsenstrichkeramik ausser Gebrauch kamen.

Wie bekannt, wurden die Tarands in den Steinsetzungen derartig angelegt, dass die Steine ihrer Umzäunung von aussen eine mehr oder weniger gerade Wandung bildeten, während die Innenwand keine Regelmässigkeit aufwies. Auf Grund dieser Bauweise und des Fundstoffes der Gräberfelder von Virunuka lässt sich der Gang ihrer Entstehung und Benutzung vom 2. bis zum 6. Jh. verfolgen.

Den ältesten Teil der Grabanlagen bildet der im II. Jh. gebaute II. Tarand des II. Gräberfeldes (Abb. 2, Taf. II), an dessen Ostwand am Ende des 2. Jhs. nacheinander der III. und der IV. Tarand angebaut wurden. Diese Tarands sind im Laufe des ganzen 3. und 4. Jahrhunderts zu Bestattungen gebraucht worden. Am Ende des 4. oder im 5. Jh. ist an die Westseite des Gräberfeldes noch ein Tarand angebaut worden (I). Während der ganzen Zeit wurden auch noch die früher angelegten Tarands weiterhin in geringerem Masse benutzt.

Im 2. Jh. ist auch schon die IV. Steinsetzung angelegt worden, deren älteste Teile die kleinen Tarands VII—IX in der Mitte der Grabanlage bilden (Abb. 2, Taf. III). Im selben Jahrhundert sind auch noch die westlichen Tarands VI und V hinzugekommen. Im 3. Jh. hat man die Anlage durch mehrere Tarands sowohl im W (Tarands IV—II) als auch im O (Tarands X—XII) erweitert. Am Ende des 3. Jhs. oder am Anfang des 4. Jhs. ist an das westliche Ende noch ein Tarand (I) angebaut worden und im 4. Jh. einer (XIII) am östlichen Ende des Gräberfeldes. Nach dem reichlichen Vorkommen von Tongefässcherben in dem südlich an die Tarands VI—IX grenzenden Teil der Steinsetzung zu urteilen, hat dieser Teil anfangs als Randschüttung gedient. Im 3. Jh. wurde aber diese Randschüttung dem damals im Bau befindlichen XII. Tarand angegliedert, wonach man auch hier zu bestatten begann. Besonders intensiv fanden hier Bestattungen im 4.—5. Jh. statt.

Alle genannten Tarands sind fortlaufend bis ans Ende des 5. Jhs. zu Bestattungen benutzt worden. Im 4. oder am Anfang des 5. Jhs. ist ans östliche Ende des IV. Gräberfeldes noch der XIV. Tarand angebaut worden, der scheinbar auch noch im

6. Jh. zu Beisetzungen diente. Manchmal hat man im 6. Jh. wohl auch noch im XIII. Tarand sowie in der am südöstlichen Ende des Gräberfeldes befindlichen Steinpackung (Taf. III) bestattet.

Das I. Gräberfeld (Abb. 2, Taf. I) ist wahrscheinlich zu Anfang des 3. Jhs. entstanden. Es bestand im Laufe längerer Zeit aus einem einzigen von einer Doppelmauer umgebenen Tarand, an dessen östliche Seite im 4. Jh. noch ein zweiter angebaut wurde.

Der Bau des III. Gräberfeldes (Abb. 2, 3) fällt aller Wahrscheinlichkeit nach ins 3. oder 4. Jahrhundert.

Zu allerletzt, spätestens um die Wende des 4. und 5. Jhs. ist das V. Gräberfeld angelegt worden, also etwa um dieselbe Zeit wie der XIV. Tarand des IV. Gräberfeldes, als sich die innere Struktur der Gräberfelder bereits aufzulösen begann. Im V. Gräberfeld ist auch noch um die Wende des 5. und 6. Jhs. bestattet worden.

Die Untersuchung der Virunuka-Gräberfelder hat gezeigt, dass die späteren strukturlosen Steinsetzungen sich unmittelbar aus den Tarandgräberfeldern der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. entwickelt haben. Auch hat sie neues Material zur Beleuchtung der Bestattungsweise in Südostland ergeben. Hier war schon im 2. Jh. die Brandbestattung verbreitet, wobei die Leichen aber anfangs nur auf schwachem Feuer verbrannt wurden. Später wurde die Verbrennung allmählich intensiver. Vom 3. Jh. an sind die gebrannten Knochen bereits stark kalziniert. Die Brandbestattung ist hier im Laufe mehrerer Jahrhunderte beinahe alleinherrschend gewesen. In Virunuka herrschte sie während der ganzen Zeit der Benutzung dieser Gräberfelder, d. h. bis ins 6. Jh. Auf welche Weise die Bestattungsart sich in Südostland weiterentwickelt hat, lässt sich zur Zeit noch nicht sagen, da wir hier die Gräber der 2. Hälfte des I. Jhs. noch nicht genügend kennen.

Die Sippe, welche sich im 2. Jh. in Virunuka ansiedelte, war nicht gross. Scheinbar bestand sie aus zwei grösseren Familien, welche später ihre Toten auf dem II. und IV. Gräberfeld beisetzten. Der massgebende Wirtschaftszweig der Siedler bestand im Getreidebau.

Die sozialökonomische Entwicklung der Bewohner von Virunuka befand sich in ständigem Aufstieg. Im 3. und 4. Jahrhundert nahm die Bevölkerung an Zahl merklich zu. In diesem Zeitabschnitt wurden die meisten Tarands gebaut, wobei sie die älteren Tarands an Grösse und Monumentalität bei weitem übertreffen. Einige Familien haben sich von den übrigen bis zu einem gewissen Grade abgesondert und eigene Gräberfelder angelegt (die Gräberfelder I und III). Der Grund solch einer starken Zunahme der Bevölkerung ist in der Entwicklung ihres Wirtschaftslebens zu suchen. Es ist anzunehmen, dass der wirtschaftliche Aufstieg mit gewissen technischen Vervollkommnungen auf dem Gebiet des Getreidebaus verbunden war. H. Moora zufolge kann er durch den Übergang zur Anwendung der Zugkraft von Tieren beim Getreidebau bedingt sein. Letzterer beruhte zu jener Zeit hauptsächlich auf Schwendwirtschaft.

Vom 3. Jh. an erfährt auch das Handwerk einen bedeutsamen Aufschwung. Es erscheint eine Menge neuer Schmuckformen, welche von der örtlichen Metallbearbeitung zeugen. Vom 3. Jh. an ergeben die grundlegenden Wirtschaftszweige einen Überschuss, der auch zum Unterhalten von Tauschverbindungen mit den Nachbarstämmen ausreicht.

Die weitere sozialökonomische Entwicklung der Bevölkerung führte zu gewissen Veränderungen der gesellschaftlichen Verhältnisse. Im 4. Jh. erschienen in Virunuka bereits die ersten individuellen Bestattungen in den Randaufschüttungen der Gräberfelder, auch wurden keine neuen Tarands mehr angelegt. Dies weist auf eine Lockerung der verwandschaftlichen Beziehungen hin.

Die Bestattungen hören in Virunuka im 6. Jh. auf. Vermutlich hatten die „grossen Familien“ sich jetzt bereits aufgelöst, weshalb die bisherigen kollektiven Grabanlagen nicht mehr benutzt wurden. In Nordestland vollzog sich dieser Prozess bereits Ende des 4. oder Anfang des 5. Jhs.¹⁴⁷ Südostland stand somit hinsichtlich der sozialökonomischen Entwicklung seiner Bevölkerung hinter Nordestland etwas zurück.

Die Tarandgräberfelder Südostlands zerfallen in zwei Gruppen: die Tartuer und die Võrusche.¹⁴⁹ Augenscheinlich haben wir es hier mit zwei untereinander nahe verwandten Stämmen zu tun. Das Kerngebiet des einen lag in der Gegend von Nõo und Kambja, das Kerngebiet des anderen in der Gegend von Cēsis und Rauna in der heutigen Lettischen SSR. Die der südlichen Gruppe angehörende Bevölkerung von Virunuka lebte somit in der nördlichen Randzone ihres Stammesgebietes und unterhielt enge Beziehungen zu ihrem nördlichen Nachbarstamm.

Die südlichen Nachbarn der Bevölkerung des Steinsetzungsgebietes gehörten baltischen Stämmen an, zu welchen auch die Einwohner von Virunuka in nahen Beziehungen standen. Davon zeugt das reichliche Vorkommen von Schmuckgegenständen baltischer Typen in den Tarandgräberfeldern Nordlettlands und auch in Virunuka.

Besonders eng scheinen die Verbindungen in südwestlicher Richtung mit den Stämmen gewesen zu sein, welche das heutige Klaipeda- und Kaliningrader Gebiet besiedelten. Die Beziehungen zu nordestnischen Stämmen dagegen waren bedeutend schwächer als die zu baltischen Stämmen.

Die Anwendung von Email an den in Virunuka und in den übrigen Gräberfeldern Südostestlands gefundenen Schmucksachen weist auf Beziehungen zum Dnjeprgebiet hin. Die in Virunuka gefundene Fibel mit drahtumwickeltem Bügel (Abb. 7:9) zeigt an, dass die Verbindungen der hiesigen Bevölkerung sich im Osten bis an den Mittellauf der Oka erstreckten. Dabei waren es vermutlich keine blossen Handelsbeziehungen, sondern Beziehungen etwas anderer Art. Das Vorhandensein gleichartiger Keramik in Südostestland und in dessen östlichem Nachbargebiet zwingt zur Annahme, dass die betreffenden Stämme auch in ethnischer Hinsicht einander nahe standen.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 27. Febr. 1965